

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

**ЗНАКИ ПИТАННЯ
В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ:
провінційний простір і час**

***Збірник матеріалів
IX Міжнародної наукової конференції***

19–20 квітня 2013 року

Ніжин – 2013

УДК 94(477)(063)
ББК 63.3(4Укр)'0
3 71

- 3 71 Знаки питання в історії України: провінційний простір і час : збірник матеріалів ІХ Міжнародної наукової конференції, Ніжин, 19–20 квітня 2013 року / упорядник О. Г. Самойленко. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2013. – 122 с.

Збірник містить низку доповідей, поданих на VIII Міжнародну наукову конференцію "Знаки питання в історії України: провінційний простір і час.

УДК 94(477)(063)
ББК 63.3(4Укр)'0

Матеріали надруковані в авторській редакції. За достовірність фактів, посилань, стилістичне та орфографічне оформлення відповідальність несуть автори публікацій.

**"ЗРІЗ" ЖИТТЯ М. НІЖИНА КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.
ЯК МОДЕЛЬ ПРОВІНЦІЇ
(НА МАТЕРІАЛАХ "ЩОДЕННИКІВ"
ПРОФЕСОРА М. БЕРЕЖКОВА)**

У сучасній науці все більше уваги приділяється проблемам людини в історії, її внутрішньому світу та сприйняттю нею історичних подій. У коло дослідження історії повсякденності вводиться величезний комплекс джерел особового походження листів, щоденників, спогадів, у яких відображені думки, настрої, психологія та суспільна свідомість людей певної історичної епохи тощо. Невипадково Марк Блок називав їх "میمовільними очевидцями подій", наголошуючи, що вони заворожують своєю безпосередністю і щирістю, наче зненацька підслухана розмова [9, с. 145].

У статті увага буде зосереджена на такому виді мемуарних джерел як щоденники. Щоденники – це записи різного змісту, які ведуться кожного дня. Призначення щоденників полягає у накопиченні і збереженні інформації для їх майбутнього аналізу [10, с. 300].

На сучасному етапі розвитку історичної науки в Україні вивчення діяльності та наукової спадщини відомих вчених і громадсько-політичних діячів складає один із важливих напрямів історіографічних досліджень. Особливий інтерес становить дослідження наукової, творчої спадщини та культурно-просвітницький внесок у розвиток національної науки представників інтелігенції України кінця ХІХ – поч. ХХ ст. Серед великого кола науковців, імена яких тривалий час несправедливо обходили увагою дослідники, перебуває ім'я Михайла Миколайовича Бережкова (1850–1932 рр.) – професора російської історії Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька.

Дослідження наукової спадщини професора М. Бережкова сприяє актуалізації в українській та російській історіографії доробку ще одного талановитого її представника, який суттєво збагатив новими ідеями історичну науку. На жаль поряд з численними працями присвяченими М. Бережкову, дослідники, в переважній більшості, обходили питання комплексного вивчення та аналізу професорських "Щоденників" за 1876–1930 рр., які зараз зберігаються у фондах Інституту рукопису ЦНБ НАН України. Так на сьогодні вийшло друком декілька публікацій об'єктом яких стали "Щоденники", вони належать перу наступних дослідників: О. Коляструк [9], О. Самойленка [13], А. Острянка [11]. Помітним явищем у сучасній українській історіографії стала поява низки наукових публікацій Г. Самойленка [12], присвячених Ніжинській історичній школі. Підсумовуючи історіографічний огляд, слід зазначити, що в українській та російській історіографії відсутнє комплексне дослідження, присвячене розкриттю історії м. Ніжина крізь призму "Щоденників" професора М. Бережкова.

"Щоденники" професора М. Бережкова є унікальним джерелом з історії м. Ніжина. У "Щоденниках" через сприйняття автором політичних і суспільно-значущих подій кінця XIX – початку XX ст., простежується трансформація у повсякденному житті, особливості еволюції комунікативних відносин і дозвілля.

Ніжин у XIX столітті був маленьким провінційним містечком на Чернігівщині. За описами професора М. М. Бережкова, місто у той час: "представлял довольно большой, но все же захолустный уездный городок, превосходивший впрочем свою губернскую метрополию и размерами и населенностью" [2, с. 35]. Ніжин розкинувся по обидва береги річки Остер. Вона протікала через усе місто, будучи водною артерією, що живила його. На більшість приїжджих ріка у Ніжині справляла почасти гнітюче враження. Вона була невеличкою, брудною та використовувалася виключно для рибальства, водопою скота та технічних побутових потреб. Воду з Остра не те що для пиття, навіть для приготування їжі не вживали. Але все ж користь з неї була, професор М. Бережков згадував, що у період розливу ріка виходила з берегів і омивала, разом з дощем, "нечистоти" міста [6, с. 9].

Таким чином за спогадами професора, місто Ніжин у XIX столітті мало вигляд великого мальовничого села "Ходя по Нежину убеждаешься, что он – большая деревня, типичная малороссийская деревня, грязная, душная..." [3, с. 5].

Соціальний склад населення м. Ніжина був неоднорідним. Ніжин був багатонаціональним містом. Адже, створені пільгові умови для торгівлі приваблювали сюди купців, що були у більшості своїй представниками етнічних меншин. Тут проживали окрім малоросів, росіяни, греки, білоруси, вірмени, євреї. Серед етнічних меншин найбільшими були греки та євреї.

Населення міста було строкатим не тільки в соціальному плані, а й у матеріальному. Від матеріального забезпечення у значній мірі залежав вигляд будинку та його внутрішня обстановка.

У Ніжині були поширені поселення постійного типу, із вуличним варіантом забудови. Знаходилися у місті як мало двірні, так і багато двірні садиби. Будівлі у господарстві міщан, козаків і селян будувалися різні, все залежало від того для чого вони у подальшому мали використовуватися [14, с. 150]

Оскільки Ніжин знаходиться на кордоні Полісся, то житла тут традиційно будувалися із дерева, переважно із дощок, а іноді з колод. Хату вимазували глиною та білили крейдою не лише всередині, але і ззовні. Стосовно розмірів, то вони були зовсім невеличкими, приблизно від 8-ми до 12-ти аршин у середині вздовж і в ширину, і до 3 ¹/₂ аршин висотою [14, с. 176].

Проте, поміщицькі будинки мали зовсім інший вигляд. Про інтер'єр будинку одного із поміщиків М. Бережков зазначав "... И покои у хозяев очень удобные для собрания общественного, настоящие – барские, министерские – можно сказать... В комнатах портреты, гравюры, картины. Милый барский дом с садом, с дорожками и проч., хотя немного дряхлеющий..." [7, с. 15].

Судячи із записів професора, можемо говорити, що житла мешканців міста мали традиційний вигляд як для тогочасної провінції.

Одяг – один із найважливіших елементів побуту. Вбрання звичайних міщан та селян розкішним не було, головний критерій – практичність використання. Так, для пошиття верхнього і натільного одягу до початку ХХ ст. селяни здебільшого використовували матеріал домашнього виробництва, наприклад, полотно, сукно, шерсть. Із тонкого полотна шили святковий одяг, а із грубого – буденний. Верхній чоловічий і жіночий одяг – свита, плащоподібна кирея шилися з домотканого чорного, коричневого чи білого сукна. Заможні верстви населення, рідше бідняки, носили влітку жупани із фабричної тканини, а взимку кожух з овчини. Поширено використовувалися широкі шаровари, бриль та шапка із шерсті барана. Взимку разом із цим повсякденним вбранням носили коротенький напівшубок або кожух, суконні штани та рукавиці. Одного разу професора Бережкова пограбували і ось у переліку вкраденого він зазначав і одяг: "...оставили меня без всякой шубы, без сюртука, без белья" [8, с. 13]. Бачимо, що гардероб міської інтелігенції був більш багатший за одяг простого селянина. Так, наприклад, у бідній сім'ї часто кожух був один на всю родину, така ж ситуація була із взуттям, тож узимку на вулицю виходили по-черзі. Влітку взували лапті, також їх носили і під час польових робіт. Чоботи вважалися розкішшю.

Таким чином, за не численними свідченнями М. Бережкова про одяг міського населення, можемо говорити, що він залишався традиційним, для чоловіків це домоткана свита та шаровари, а жінки одягали переважно довгі спідниці та розшиті візерунками рубахи, варіації костюмів залежали від матеріальних статків його власника.

Їжа звичайних селян, міщан і козаків була переважно традиційною і простою. Головне місце у раціоні населення Ніжина займав хліб. У своїх записах професор Михайло Миколайович писав про хліб, переважно зазначаючи його ціну на барі. Літом ніжинці харчувалися свіжими овочами, фруктами, Ніжинщина вже тоді була багата на сади. У "Щоденниках" читаємо: "Цветут вишни, груши, яблони..." [5, с. 10], "Прекрасная погода. Еще поход на Цойновщину, где растут хорошие груши и орехи. Ай, да Нежин!" [1, с. 4]. Взимку стіл переважно заповнювала квашена капуста та буряк.

Для заможної частини населення кінця ХІХ – початку ХХ ст. раціон був більш багатим, адже вони могли дозволяти собі повноцінно харчуватися. Так, професор М. Бережков, що мав гарне жалування, надалі достойну, як він сам зазначив, пенсію, у своїх "Щоденниках" значну увагу він приділяв опису саме їжі. До раціону міського населення, входили фрукти і ягоди "... За те дыни нежинский год необыкновенно хороший! Ходили на баштан. В поле растут и красуются дыни, арбузы, тыквы. Пробовали и покушали дыню и арбуз: великолепно!" [2, с. 10].

Також інтелігенція міста Ніжина любила і могла собі дозволити солодкі страви та десерти: "...За одно жально, что ел конфеты и испортил

себе последние зубы. Мне не следует есть сладкого, ни сырых фруктов, ни сахарного варенья разве печенье яблоки, да компот в легкой сахарной воде... Но пора бы бросить именинную рутину – т. е. пироги, торты, конфеты и т. п." [3, с. 12].

Готували й такі страви, що були звичними як для багатого, так і для бідного "столу": "В Нежине народ знает "борщ" и "юшку". "Щей" не знает. Они называются "варена капуста", т.е. кислая; свежую капусту народ не варит, а именно квашеную..." [4, с. 11].

Аналіз "Щоденників" професора М. Бережкова дозволяє говорити, що харчування населення м. Ніжина у ХІХ – на поч. ХХ ст. відзначалося багатим раціоном, основу якого становила традиційна кухня. Їжа була різноманітнішою та смачнішою в залежності від соціального статусу та матеріального забезпечення.

Таким чином, у записах професора далеко не в рівній мірі висвітлені проблеми повсякденного життя, що пояснюється індивідуальними особливостями автора, цілями і мотивами написання ним свого щоденника. "Щоденники" допомагають проникнути у соціально-психологічну атмосферу епохи. Авторський суб'єктивізм, до якого раніше історики ставилися скептично, тепер сприймається як спосіб найбільш адекватного, правдивого осмислення історичної дійсності.

Отже, Ніжин одне із стародавніх міст України. Охоронець кордону Чернігівського князівства за часів Київської Русі, сотенне, а згодом полкове місто за часів козаччини, визначний торговий та освітній центр, Ніжин - одне з небагатьох міст Лівобережної України, яке всупереч руйнівним вітрам часу, зберегло своє унікальне історичне обличчя, дивовижним чином поєднавши затишок провінційного міста з багатою культурною спадщиною.

Література

1. Бережков М. Дневник VI. 1890–1891 гг. – Нежин, Москва, Киев // ІР НБУВ, ф. ХХІІІ. – 22 с.
2. Бережков М. Дневник VII. 1891–декабрь 1892г. – Нежин // ІР НБУВ, ф. ХХІІІ. – 30 с.
3. Бережков М. Дневник VIII. 1893–1894 гг. – Нежин // ІР НБУВ, ф. ХХІІІ.– 46 с.
4. Бережков М. Дневник X. 1897 г. – Нежин // ІР НБУВ, ф. ХХІІІ. – 39 с.
5. Бережков М. Дневник XII. 1899 г. – Нежин // ІР НБУВ, ф. ХХІІІ. – 59 с.
6. Бережков М. Дневник XIX. 1906 г. - Нежин // ІР НБУВ, ф. ХХІІІ. – 31 с.
7. Бережков М. Дневник XIII. 1900г. – Нежин // ІР НБУВ, ф. ХХІІІ. – 71 с.
8. Бережков М. Дополнение к дневнику 1919 г. – Нежин // ІР НБУВ, ф. ХХІІІ. – 22 с.
9. Коляструк О. А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності // Український історичний журнал. – 2008. – № 2. – С. 145–153.

10. Макарчук С. Писемні джерела з історії України. – Львів: Світ, 1999. – 351 с.
11. Острянюк А. "Щоденник" професора Бережкова // Сіверянський літопис. – 1997. – № 5. – С. 133–139.
12. Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа. 1820–1995. – Ніжин, 1995. – 51 с.
13. Самойленко О. Г. Освітньо-виховні функції та методика викладання історії за Щоденниками М. М. Бережкова // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки. – 2005. – № 1. – С. 171–173.],
14. Українська етнологія. Навчальний посібник / За ред. В. Борисенко. – К.: Либідь, 2007. – 400с.

О. А. Даниленко, Є. М. Страшко

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ ПРОВІНЦІЇ У КОНТЕКСТІ ПОВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ (НА МАТЕРІАЛАХ М. НІЖИНА 1944–1953 РР.)

Вивчення повсякденності дозволяє дослідити не тільки матеріально предметний простір людини, а також її внутрішній світ, звички, умови формування світогляду, життєвих позицій, принципів, норм поведінки, морально-психологічні особливості тощо. А життя населення у провінції має свої особливості, адже тут жителям доводиться проводити своє дозвілля в обмежених умовах. Йдеться зокрема про урізноманітнення культурного життя, постійний брак часу та можливостей відвідання тих чи інших закладів відпочинку, які у повоєнні роки відновлювались з великими труднощами. На теперішній час історія повсякденності виступає актуальним напрямком наукових досліджень, оскільки об'єктом аналізу є життя простих людей у його буденних проявах, допомагає заповнити прогалини у вітчизняному історіописанні, збагатити його новим фактологічним матеріалом, наповнити відчуттям реалій та подій.

Проблемі відновлення культурної інфраструктури Ніжина, як незамінної складової повсякденного життя населення у 1944–1953 рр., як й в цілому повсякденню радянських людей у повоєнний період, не присвячено спеціальних наукових робіт. Наявні праці вітчизняної історичної науки – це, переважно, дослідження з історії радянського повсякдення загалом та праці, що пояснюють методологію та проблематику вивчення історії повсякденності. Серед них найбільш вагомий доробок представляють праці сучасних українських істориків, насамперед, В. Даниленка [9], О. Удада [23], О. Ісайкіної [10], В. Кононенка [12], В. Вовк [5].

Мета дослідження полягає у тому, щоб за допомогою залучених для опрацювання джерельних матеріалів – номери газети "Радянський Ніжин" за

1944–1953 рр., висвітлити відбудовчі процеси у м. Ніжин. Основним завданням є аналіз процесу відновлення та з'ясування загального рівня розвитку культурної інфраструктури у провінції, його вплив на повсякденне життя ніжинців.

Після звільнення Ніжина від німецько-фашистських окупантів 15 вересня 1943 року у місті розпочалися активні відбудовчі процеси. Звісно, першочергова увага партійного керівництва приділялась, насамперед, відбудові промислових об'єктів міста, але нагальним також поставало питання відродження освітніх та культурних закладів Ніжина.

Важливим культурним осередком Ніжина та району на початку відбудови став Міський будинок культури. Він був відкритий у 1946 році на вулиці Батюка у приміщенні реорганізованої теплої церкви Іоана Предтечі Миколаївського собору. З часом його діяльність охопила 12 клубів підприємств міста та 8 колгоспних клубів, надавалась допомога в організації художньої самодіяльності міських шкіл, олімпіад, самодіяльних гуртків, різноманітних виставок. Нерідко до Ніжинського будинку культури запрошувались народні артисти СРСР, зокрема Д. Ворвулев, М. Гришко, хор імені П'ятницького та популярна національна капела "Думка" [26, с. 520].

Не менш впливовим за значенням центром культурно-масового життя міста був і міський театр. У період з лютого 1941р. по листопад 1944, Ніжинський драматичний театр ім. М. М. Коцюбинського, перебував на гастролях у Далекому Сході та Сибіру. Після цих гастролей він отримав статус пересувного. Після звільнення міста театр повернувся до Ніжина, де за постановою виконкому Ніжинської міської ради від 25 серпня 1944 р. театр отримав у користування постійне приміщення по вулиці Воздвиженській. Вже з листопаду 1944 року театральний колектив почав давати концерти та вистави для фронтовиків [26, с. 522]. У приміщенні театру зрідка проводили вечори з балетними постановками, які ставили гастролуючи колективи Київського державного ордену Леніна академічного театру опери і балету УРСР [4].

З часом театр став основним місцем культурного та естетичного відпочинку ніжинців. Його вистави відвідували різні верстви населення, що можна пояснити відносною дешевизною квитків від 30–50 копійок (залежно від місця) до 3 карбованців (за місця у партері чи ложі). Якщо глядач спізнювався на виставу, то після закінчення першої дії він мав право на безкоштовний перегляд продовження вистави [25]. Доступність квитків пояснюється й тим, що існувало державне асигнування коштів у розвиток театрального мистецтва. Театр був місцем злиття всіх течій громадського та культурного життя міста, тому його діяльності й віддавали чільне місце при плануванні відбудови культурної інфраструктури.

Проте варто зазначити, що місцеве партійне керівництво використовувало драматичний театр ім. М. Коцюбинського, насамперед, у ідейно-виховних цілях. Так, наприклад, на театральній сцені відбувалося урочисте траурне засідання, присвячене 23-й річниці від дня смерті В. І. Леніна [24].

Додамо, що значним поштовхом в урізноманітненні культурного життя Ніжина стала відбудова міського кінотеатру. У червні 1944 року з бюджету міста було виділено 25 тис. крб. на ремонт цього культурного закладу. Протягом червня у кінотеатрі вже було переглянуто 35 кінокартин. Особливою популярними були кінофільми, що сприяли формуванню патріотичних почуттів у ніжинців. Це, наприклад, такий фільм як "Боротьба за Радянську Україну", що вийшов на екрани у липні 1944 року [20]. Поширеним явищем у місцевому кінотеатрі стала демонстрація кольорового кіно. Так, 17 лютого 1950 року у газеті "Радянський Ніжин" головним редактором було розміщене оголошення про показ кольорового фільму "Падіння Берліна" у 2-х серіях [3]. Оскільки перша частина фільму мала значний успіх, то на показ другої серії виділялось аж 7 кіносеансів: об 11-й, 13-й, 15-й, 17-й, 18-й год. 45 хв., 20-й год. 30 хв. та об 22 годині вечора [14]. Таким чином, велика кількість сеансів давала змогу подивитися кінострічку майже всім соціальним прошаркам міста: від робітників до студентської молоді. Крім того, у грудні 1944 року у місті пройшов районний кінофестиваль, пізніше названий міським, на якому демонструвалися такі фільми, як "Секретар райкому", "Велика земля", "Перемога в пустелі" та ряд інших [21]. Незабаром у Ніжині було збудовано літній майданчик для перегляду кінофільмів. Його відкриття приурочувалось до святкування Дня міжнародної солідарності трудящих у 1950 році. Споруда була розрахована на 513 глядачів. Репертуар фільмів не вирізнявся особливою різноманітністю. Хоча поруч із політико-патріотичними стрічками були популярними й кінокомедії, зокрема "У степах України" та інші [11].

Окрім театру та кінотеатру, чільне місце у культурному житті ніжинців відігравала періодична преса. Адже газетним матеріалам населення довіряло, їх обговорювали та цитували на засіданнях політгуртків підприємств, тощо. Журналісти "районки" сіяли, орали, вчилися разом з народом, будували і мріяли про щасливе завтра. Газета відігравала важливу політико-ідеологічну та пропагандистку роль, як у роки колективізації так й у роки п'ятирічок. Періодика доносила до населення новини від усіх куточків СРСР та й закордону. Саме таку ж роль виконувала й місцева газета "Радянський Ніжин", яка видавалась 3 рази на тиждень, починаючи з 1943 по березень 1963 року (з кінця березня 1963 р. вона називалася "Під прапором Леніна"). Звісно, сьогодні ми маємо можливість неупереджено аналізувати та критикувати газетні матеріали, які вихваляли радянську владу. І все ж роль преси була надзвичайно вагомою, адже вона дозволяє реконструювати радянську картину повсякдення повоєнного часу. Міська адміністрація намагалась розширювати мережу газетних кіосків для більш зручного доступу населення до преси. Прикладом є кіоск, що було відкрито 18 листопада 1944 року. У ньому, як відділу Союздруку, у продажі були не лише газети, а й журнали, плакати, портрети партійного керівництва СРСР, УРСР. Разом загальна сума такої літератури складала близько 12 тис. карбованців [17].

Поступово доступними та популярними серед ніжинців стають і книги. Попри зацікавленість інших видах відпочинку, книга залишалась найкращим культурним просвітителем радянського суспільства. Зрозуміло, що у перші післявоєнні роки книготоргівля відновлювалася досить повільно. Вже у постанові Ради міністрів СРСР від 18 червня 1948 року "Про заходи, щодо поліпшення книжкової торгівлі" зазначалося про незадовільний стан книжкової торгівлі у країні. Уряд зобов'язував книгодрукарні та торгівельні організації розширити мережу книгарень у місті й на селі, зміцнити матеріально-технічну базу книготоргівлі, рішуче поліпшити торгівлю книгами [1]. Дане розпорядження уряду значно покращило ситуацію, що складалась на той час.

Оскільки кількість бажаючих поповнити свою бібліотеку ставала все більшою, то придбати потрібну книгу можна було навіть на вулиці, у кіоску базарі чи замовити з доставкою додому, скрізь де працювали книгоноші. У працівників облкниготоргу у цій справі з'явилось багато помічників, насамперед, комсомольців. У Ніжині по місту книги розповсюджували 15 бригад книгонош. Ними стали студенти педінституту та технікуму підготовки культосвітніх працівників [7]. Понад 200 ніжинців систематично одержували у Ніжинському магазині "Книготоргу" різноманітні видання художньої, політичної, медичної, науково-популярної та технічної літератури. Так, наприклад, у жовтні 1951 року покупці мали змогу придбати "Велику Радянську енциклопедію", твори В. І. Леніна та Л. М. Толстого, М. Горького, П. Мирного, М. Коцюбинського та інших [2]. З 1952 року завдяки державним дотаціям книги стали значно дешевшими [8].

І все ж не всі охочі могли дозволити собі придбати книги, хоча б наскільки не зменшувалися ціни на них. Це стосувалося таких категорій населення, як студентство, школярі, громадяни професій з невисокою зарплатнею тощо. Натомість найбільш доступним і популярним залишалось користування послугами бібліотек міста. Загалом, бібліотеки міста під час фашистської окупації зазнали тяжких руйнувань. Однак з часом їх частково відбудували, що сприяло збільшувало збільшенню кількості читачів. Як зазначалося у газеті "Радянський Ніжин": "Книжковий фонд місцевої бібліотеки невпинно зростає. Станом на 1944 рік він налічує понад 8 тис. томів. Бібліотека нараховувала 1053 читача. Крім того в бібліотеці обладнана читальня. Тут є великий вибір газет, журналів, брошур та іншої періодичної літератури" [2]. Додамо, що за 1952 рік кількість книг у бібліотеках збільшилась на 5 тис. екземплярів, загальна кількість книг у місцевій та дитячій бібліотеках склала 45 тис. одиниць при загальній кількості читачів 9 тис.463 осіб [6].

Певна роль у відродженні культурної інфраструктури міста належала об'єктам громадського харчування: окрім суто їдалень відкривались заклади де можна було й культурно відпочити. 1946 р. в Ніжині на свято 9-го травня почала роботу нова чайна по вулиці Гоголівській, в якій за перші 7 днів роботи було зароблено 90 тис. 650 крб.; у середньому щодня її відвідувало понад

З тис. осіб, вже за перші дні роботи було написано 29 подяк; особливо громадян приваблювало й те, що майже кожного дня грав джаз [16]. Відкриття нових закладів громадського харчування відбувалось й надалі, наприклад, студентська їдальня по вул. Гербелівській № 5. Проте, у системі громадського харчування було чимало недоліків, про що свідчать багаточисленні скарги про незадовільне обслуговування клієнтів, одноманітне меню тощо [19].

Різного роду проблеми існували та накопичувались й у сфері розваг. Не маючи місця де можна було б потанцювати, студентська молодь влаштувала тогочасні дискотеки у гуртожитку по вулиці Дзержинській № 5, порушуючи при цьому дисципліну, слухали патефон та піднімаючи великий галас [8]. Питання про створення місць масового відпочинку населення набуло гостроти. Місцеве керівництво, щоб задовольнити дані потреби молоді, 30 липня 1944 року відкрило у міському парку культури ім. Т. Шевченка спеціально обладнаний майданчик для танців [13]. Це місце стало надзвичайно популярним, сюди у вільний від роботи час приходили розважитись сотні дівчат та юнаків міста.

Але не всі форми культурного відпочинку були доступними для ніжинців. Так важливим недоліком, який мав би бути вирішеним у перше повоєнне десятиріччя, стало те, що після війни Ніжинський краєзнавчий музей, не був відкритий для відвідувачів. Нагадаємо, що Ніжинський окружний музей – перший значний міський публічний музей. Розпочав роботу у травні 1927 року. З початком сталінських репресій та посиленням тоталітарної системи в СРСР у 1934 р. цей заклад припинив своє існування. Після закриття музею експонати, що наповнювали його експозиції, були передані до музеїв міст Чернігова та Києва. І тільки в 60-х роках минулого століття (1967 р.) відбулось відродження музейної справи у Ніжині, однієї з провідних галузей культури. 30-річна бездіяльність міської влади по відновленню музею пояснюється конкретними історичними подіями, що відбувалися у той час [15].

Своєрідним внеском у відбудову культурної інфраструктури Ніжина стало відновлення паркових засаджень та скверів міста. Наприклад, розчисткою скверу біля міської поліклініки займались робітники Ніжинської артілі інвалідів ім. Щорса. Насадження дерев проводилось щороку, але найбільш масовим воно було 1946 р. – насадили 324 дерев та 2000 декоративних кущів по місту [18].

Отже, зазначимо, що відновлення культурної інфраструктури м. Ніжина у повоєнні роки мало певне місце у плановій відбудові міста. Одночасно існувала проблема неможливості задовольняти у повній мірі зростаючі потреби ніжинців щодо культурно-освітніх умов, соціальної, побутових послуг.

Література та джерела

1. Аруф М., Коваль М. Книгу – в маси. Книготоргівля в Радянській Україні 1918–1964 рр. – Харків., 1965. – 72 с.
2. Безпальча Н. Міська бібліотека // Радянський Ніжин. – 1944. – 10 травня.

3. Бурмака І. Великий успіх кінофільму "Падіння Берліна" // Радянський Ніжин. – 1950. – 17 лютого.
4. Вечір балету // Радянський Ніжин. – 1948. – 1 серпня.
5. Вовк В. М. Побут та дозвілля міського населення України в 50–80-х роках ХХ століття : Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 2007.
6. Волощак З. Нові книги // Радянський Ніжин. – 1952. – 7 листопада.
7. Відділ державного архіву Чернігівської області в місті Ніжин, ф. 427, оп. 2, спр. 1, арк. 211.
8. Віктров Я. Ініціатива студентів // Радянський Ніжин. – 1950. – 23 липня.
9. Даниленко В. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945–1953 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика / Відп. ред. В. М. Даниленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 9. – С. 3–16.
10. Ісайкіна О. Д. Побут і дозвілля міського населення в повоєнний період (1945–1955). – Автореферат дис. к. іст. н. – К., 2006. – 20 с.
11. Літній кінотеатр // Радянський Ніжин. – 1950. – 19 березня.
12. Кононенко В. В. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945–1953 рр.). Дис. канд. іст. наук: 07.00.01. – Вінниця, 2004. – 196 с.
13. Майданчик для танців // Радянський Ніжин. – 1944. – 30 липня.
14. Мостовой І. Оголошення // Радянський Ніжин. – 1950. – 17 лютого.
15. Назаренко Г. Чернігівщина: Ніжинський краєзнавчий музей ім. І. Спаського // Новини партії. – 2011. [Електронний ресурс] . URL: <http://www.narodna.org.ua/news.php?lang=ua&AYear=2011&AMonth=5&ADay=19&ArticleID=13585&> (дата звернення: 19.05.2011).
16. Нова їдальня // Радянський Ніжин. – 1946. – 21 квітня.
17. Новий кіоск // Радянський Ніжин. – 1944. – 21 листопада.
18. Озеленення міста // Радянський Ніжин. – 1946. – 24 квітня.
19. Опанасенко М. Громадське харчування // Радянський Ніжин. – 1946. – 17 травня.
20. Ремонт кінотеатру // Радянський Ніжин. – 1944. – 4 червня.
21. Сорашко М. Районний кінофестиваль // Радянський Ніжин. – 1944. – 12 грудня.
22. Сидорець І. Великий попит на літературу // Радянський Ніжин. – 1951. – 10 жовтня.
23. Удод О.А. Історія повсякденності як методологічна проблема // Доба. – Черкаси, 2002. – № 3.
24. Урочисте траурне засідання // Радянський Ніжин. – 1947. – 24 січня.
25. Хоменко Н. Дозвілля студентів ДНЗ під час навчального року (кін. 1940-х – 1967-мі роки) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – Вип. 14. – К.: ІІУ НАН України, 2008. – С. 127–147.
26. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 520–522.

ГЕНДЕРНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

В останні роки широкого обговорення набуло питання запровадження гендерного компоненту в життя кожного громадянина України: в освітній процес, в систему дошкільного виховання, в управління, в армію тощо. Реалізація гендерного компоненту відбувається відповідно до Закону України "Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків", з урахуванням завдань "Державної програми з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року" та з орієнтацією на практики і досвід держав-членів та країн-кандидатів Європейського Союзу. Яку мету насправді передбачають ці запровадження?

Розглянемо як пояснюють поняття "гендер" сучасні науковці.

Гендер – це наповнення понять "чоловік" та "жінка" певним соціальним змістом. Термін "стать" означає біологічну належність людини, а гендер – відмінності між чоловічими та жіночими соціальними позиціями. Ось чому найкоротше визначення гендеру: гендер – це стать соціальна.

Сучасна гендерна теорія – це система наукових поглядів на відносини й статус жінки і чоловіка, їхнє соціальне життя і життєвий досвід, набуття й реалізацію ними соціально-рольових характеристик і особливостей.

Значна увага цієї теорії зосереджена на теоретичному аналізі нерівноваги, незбалансованості становищ жінки й чоловіка і їхніх можливостей і шансів у самотворенні, самоутвердженні й саморозвиткові. Хоча, ще за роки радянської влади права жінок повністю урівняли з чоловіками. Та як виявляється, найбільш вираженими аспектами гендерної теорії є **критика й перетворення сучасного національного і світового порядку**, пошук нових форм упорядкування всіх соціальних відносин в інтересах жінки й чоловіка як рівноправних на основі відповідного аналізу діяльності, організації й управління світових і національних державних і громадських структур. [12. с. 8, 21].

Виявляється за гендерною теорією "чоловіками та жінками не народжуються, а стають у процесі виховання, під впливом соціального оточення, яке соціалізує стать, перетворюючи істоту з певною біологічною належністю у стать психічну." [5, с. 7]

Оце так новина! Тобто до ХХ ст. все було нормально з народженням, а з кінця ХХ все перевернули з ніг на голову. А як же бути з Богом-творцем? Згадаємо, що після створення світу і людини, Бог побачив що "не хорошо быть человеку одному" [2,Бытие. 2:18], і створив жінку з ребра чоловіка: "И благословил их Бог, и сказал им Бог: плодитесь и размножайтесь, и наполняйте землю и обладайте ею..." [2,Бытие. 1: 28]. З цього виходить, що від самого задуму у Бога був чоловік і жінка з ребра його, що підкреслює її

другорядну роль у житті. Їхня місія у взаємодопомозі та доповненні одне одного, а також у продовженні роду людського. Це є закон Божий і природній, тому виховання людини у переважній більшості культур залежить від статі та відповідає цьому закону.

Гендеристи також погоджуються, що з перших днів життя дитини соціальне оточення відіграє вирішальну роль у вихованні особистості чоловіка чи жінки. Саме сім'я відтворює нове покоління чоловіків та жінок не тільки фактом народження хлопчиків та дівчаток, а й перетворенням біологічної статі в психічну, соціальну через передачу дітям певної суми знань про взаємини статей, їх призначення у різних сферах людського буття. Формування статі психічної, тобто певної системи ціннісно-сміслових уявлень особи про себе як про чоловіка чи жінку, набуття первинної гендерної ідентичності відбувається в процесі соціалізації через засвоєння статевоповідних нормативів поведінки, починаючи, наприклад, з того, що одяг жінок та чоловіків застібається на різні боки. Риси стевотипізованої поведінки традиційно формували як взаємодоповнюючі, комплементарні та нерівноцінні: якості чоловічі є домінуючими, якості жінки – підлеглими: вона – слабка, він – сміливий, вона – добра виконавиця, а він – хороший керівник.

З позиції гендеру це не правильно. Гендеристам не подобається, що уявлення про стевотипізовану поведінку жіноцтва та відповідні їм особистісні якості, представлені в стереотипі "лагідні, чуйні, люблячі, віддані", а чоловічі – "безстрашні, витривалі, рішучі, наполегливі, відчайдушні". За гендером такий дихотомічний конструкт фемінності (лат. femina – жінка) та маскулінності (лат. masculinus – чоловік) зображають як два полярні полюси однієї лінії. Чим більше особа обирає рис фемінності, тим ближче вона до полюсу справжньої жінки і навпаки, чим більше ознак, що належать до чоловічого полюсу, тим менше вона жінка.

Замість звичного традиційного виховання гендеристи пропонують андрогінне виховання. Андрогінність (лат. andro – чоловік і gyn – жінка) – це поєднання в одній людині позитивних властивостей, які традиційно визначаються як чоловічі та жіночі. Саме андрогінне виховання звільняє індивіда від нормативних пут стевотипізованої поведінки, тому кожен стає вільним у виборі власного індивідуального шляху розвитку особистості незалежно від стевотипізації. Отже, підкреслюють вони, традиційна, двополюсна поведінка є принаймні вдвічі обмеженішою порівняно з андрогінною. [5, с. 8]

Представники різних наукових шкіл поділяють думку про те, що гендерні уявлення дітей залежать від змісту "курсу гендерного навчання".

В українському підручнику "Основи теорії гендеру", що у 2004 р. був рекомендований МОН України і профінансований фондом Дж. Сороса "Відродження" вказано, нібито існує щонайменше 5 гендерів (статей), що є рівними та повинні бути прийняті громадськістю: жіноча, чоловіча, гетеросексуальна, гомосексуальна і транссексуальна. З 15 вересня 2011 р. в

Австралії в паспорти вже добавили третю статтю, яка буде позначатись в документах буквою Х. Те саме зробили в деяких областях Індії, а в Україні в нових біометричних паспортах взагалі відмінено графу "стать". Отож, на практиці гендерна політика повинна зруйнувати статтю природну і зробити з неї якусь іншу – андрогінну.

Впровадження гендерного підходу розпочали з ДНЗ (дошкільних навчальних закладах), де ніби-то буде створено "творчо-розвивальне середовище для обох статей, в якому інтегрується вроджена та соціальна місія егалітарної взаємодії дівчаток та хлопчиків через **переборення**, здавалось б, "природно властивої" віку тенденції до сегрегації у міжстатевих контактах, розвиток різних біологічно, проте соціально рівноцінних особистостей. Досягнення цілісного розвитку неможливе без пізнання та прийняття двоєдинства чоловічого та жіночого начал в кожній дитині." [5, с. 116] Мимоволі виникає питання з чим боретесь? З влаштованим Богом порядком!

Гендеристкам не подобаються наші народні казки, вони їх переробляють на гендерні. Так, казку про колобка пропагує у дитячих садках Елла Ламах як казку про гендеробка. Або пропонують батькам прочитати дітям казки про незвичайних принцес італійської авторки Сільвії Ронкальї, серія книг якої видана у видавництві Махаон-Україна. Ось короткі анотації деяких казок:

1. "Вірджинія, принцеса-забіяка". Король Ліонемо і королева Хлоя мирно правили королівством Верцоліно, найспокійнішим місцем на землі, що ніколи не знало воєн. У них було двоє слухняних і вихованих дітей: принц Карлетто і принцеса Бетта. Але потім на світ з'явилася принцеса Вірджинія. Вона була від народження капосна і навіжена. Спокою в замку прийшов кінець: Вірджинія безперервно сварилася з братом і сестрою, знущалася з гувернанток, кривдила пажів. А коли настав час виходити заміж, образила батька свого жениха, спричинивши цим війну. Принцеса не знала, що таке війна, але дуже швидко зрозуміла, що це – не найкраща річ у світі...

2. "Принцеса Тоска і відьма Фоска". У землі Фантазілан відкрилася Престижна школа для принцес, куди відправили принцесу Тоску, щойно їй виповнилося шість років. Коли король і королева побачили її перший табель з оцінками, вони вжахнулися. Виявилось, що Тоска не встигає по жодному з предметів. А на думку батьків, їй необхідно стати ідеальною принцесою! І ось одного дня Тоска зустрічає Фоску – маленьку відьмочку, схожу на неї, як дві краплі води. Фоска навчається в Жахливій школі для відьом, і так само безуспішно. Обидві дівчинки вирішують скористатися цією схожістю... [5, с. 117] На жаль, подібні казки уже пишуть та пропагують і наші автори. Наприклад, Савелій Нізовський (скоріше це псевдонім) у своєму "шедеврї" "Как царь ушел в девочки" описує як цар захотів одягнути бант як у дівчинки Віри. Такі казки повинні викликати обурення і протест з боку українських батьків.

Крім того для вихователів садочків в цьому посібнику запропоновано психодіагностичний інструментарій для виявлення гендерної поведінки

дитини, діагностичні процедури, які проводить вихователь, спостерігаючи за поведінкою дитини. Об'єктом спостереження є діяльність дітей у грі, на прогулянці, в роздягальні, розвиток навичок самообслуговування (чергування, застеляння ліжка, прибирання іграшок, поливання квітів, догляд за тваринками тощо).

В процесі спостереження вихователю слід звернути увагу на наступні моменти:

– З ким найчастіше грається дитина: з хлопчиками чи з дівчатками?

– У які ігри або іграшки найчастіше грається дитина: машини, будівельні ігри, дидактичні, настільні ігри, ляльки, м'які іграшки, конструктори, сюжетно-рольові, рухливі, спортивні, театралізовані ігри тощо?

– Які ролі найчастіше бере на себе дитина в сюжетно-рольових іграх, рухливих, спортивних іграх та іграх-драматизаціях?

– Якщо граються хлопчики-дівчатка, то які ролі обирає хлопчик, а які – дівчинка?

– У трудовій діяльності вибирає справу: що вимагає фізичних зусиль, переміщення в просторі, надання допомоги вихователю або дівчинці/ хлопчикові; що вимагає невеликих фізичних зусиль; що потребує якісного виконання; що вимагає дії знайомими способами; що вимагає дії строго з інструкцією.

– До чого найчастіше дитина виявляє цікавість: до чогось нового, нестандартного, що потребує самостійного пошуку вирішення або до завдань, спосіб вирішення яких вже є добре знайомим і можна використовувати як відомий алгоритм?

– Віддає перевагу завданням вербального чи дійового, практичного характеру?

– Якого змісту книги подобаються?

– Улюблені герої книг, казок, мультфільмів.

– Як поводить ся і ставиться до протилежної статі?

Спостереження педагог фіксує протягом двох місяців в щоденнику спостережень у вільній формі. На підставі своїх спостережень педагог заповнює таблицю "Особливості поведінки дітей в грі". Анкета заповнюється на кожну дитину групи з вказівкою імені, прізвища і віку дитини.[5, 133]

Пропонують проводити різні тести з метою виявлення знання дитини про особливості гендерної поведінки хлопчиків і дівчаток. Наприклад, метод незавершених ситуацій для хлопчиків:

1. У дитячому садку є дві кімнати. У одній кімнаті – солдатики, військова техніка, машинки, конструктор, а в другій – м'ячі, спортивні знаряддя, гімнастичні сходи, канат, різні тренажери, різні куточки для гри: гри в "Будинок", куточок, де хлопчик зможе переодягтися на будь-якого казкового героя, куточок для гри в школу, дім і т. п. Яку кімнату ти б вибрав? Чому? Розкажи, як ти там будеш гратись?

2. У тебе є вільний час і багато будівельного матеріалу. Що ти хотів би з нього побудувати? Розкажи, як ти будеш гратися зі своєю спорудою?

3. У друга/подруги незабаром день народження. Ти прийшов з мамою і татом в магазин іграшок вибирати подарунок. Там є великий іграшковий будинок, в якому багато меблів, які можна переставляти за своїм бажанням, і багато чоловічків, які можуть вільно рухатися по будинку. Також полиця з машинами, конструкторами, спортзнаряддям. Що ти вибереш в подарунок для друга і для подруги? Чому?

Така гендерна методика виховання може мати лише негативний результат: чуттєва дитяча психіка буде зламана на все життя. Ким вважатимуть себе маленькі українці: жінками, чоловіками, гетеросексуалами, гомосексуалами, транссексуалами?

Лобісти гендерних програм пішли далі. У своєму проекті "Уповноважена освіта" розроблена система знищення нашої традиційної освіти. Мовляв, необхідно звільнитись від авторитетів, від педагогів, бо відносини вчитель-учень є дискримінаційними, адже саме школа формує чоловічі та жіночі стереотипи поведінки. Краще вже дистанційна освіта, або освіта через Інтернет.

Активно поширюються гендерні програми у вузах Так, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка, Запорізький національний університет для спеціальності 6.010101 "Дошкільна освіта"; 6.010102 "Початкова освіта"; 6.010103 "Технологічна освіта"; 6.010104 "Професійна освіта (за профілем)"; 6.010106 запровадили курси "Теоретико-методичні засади гендерної освіти" у 2010 р. Розробка програми та видання брошури здійснюється в рамках програми "Рівних можливостей та прав жінок в Україні", що підтримується спільним проектом Програми розвитку ООН та Європейського Союзу. Рецензентами даних програм є вельми шановані науковці :

Євтух М. Б., доктор педагогічних наук, професор, дійсний член НАПН України, академік-секретар Відділення педагогіки і психології вищої школи Президії Національної Академії педагогічних наук;

Локарева Г. В., доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки та психології Запорізького національного університету;

Луценко О. А., кандидат філософських наук, доцент кафедри соціальної педагогіки та Гендерних студій Інституту педагогіки і психології Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка, завідувачка лабораторією Гендерних досліджень;

Ткалич М. Г., кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології Запорізького національного університету.

Мета курсу – ознайомлення студентів педагогічних спеціальностей з теоретико-методичними засадами гендерної педагогік, **формування нового гендерного світогляду**, розвиток професійної компетентності студентів і формування навичок здійснення гендерної освіти, виховання та інформаційно-просвітницької діяльності щодо забезпечення гендерної рівності на практиці.

Тому гендер вважають і індикатором, і водночас психологічним механізмом об'єктивізації суспільного життя, та ступеня розбудови громадянського суспільства, яке має слугувати проектором для самореалізації кожної людини незалежно від статевої належності.

Гендеристи занепокоєні тим, що в управлінні освітою мало жінок, а, на їхню думку: "жінки-керівники володіють величезним управлінським потенціалом, реалізація якого дозволить удосконалити управлінську практику як на рівні організації, установи, так і на рівні системи управління освітою." [4, с. 73–77]

Проте вони не хочуть бачити, що поширення в Україні гендерної політики суттєво змінює поведінку жінок, тому студентки, аспірантки та інші наївні жіночки щиро вірять у те, що захищають їхні права і починають їздити на всякі безкоштовні тренінги, конференції і не розуміють, що насправді за усім цим стоїть впровадження гомосексуалізму та знищення інституту християнської сім'ї.

Змішування жіночих і чоловічих ролей неодмінно приводить до того, що у людей зникає уявлення про якості, притаманні одній статі. Пропаганда розпусти повністю міняє систему координат. Те, що виходить від накладання двох матриць статі найкраще продемонстрували дівчата української групи "фемени": нежіноча агресивність, демонстративна необмежена похитливість, воєнничка богоборність.

Як вважає психолог Тетяна Шишова, перед нами праобраз страшної вавилонської блудниці, яка "вином блудодіяння напоїть", за пророцтвом "Апокаліпсису", всі народи, де будуть і ненависть, і розбещення, і богоборство. Така дезорієнтація молоді являється складовою частиною стратегії світового уряду стосовно демографічного стримання. [13, с. 10]

І недарма уряд ЄС виділив Україні 14 млн. євро для впровадження гендерної програми "Права жінок і дітей", в основі якої лежать ідеї ніби то демократичної рівності прав чоловіків та жінок, а насправді – антинаукова та антихристиянська філософія.

24 листопада 2010 року Європейський парламент оголосив про свої наміри "укріплювати сім'ю" і зобов'язав кожну країну, члена Євросоюзу, обов'язково узаконити одностатеві шлюби, а 17 травня офіційно святкувати як міжнародний день боротьби з гомофобією. (Відразу хочеться відіслати всіх почитати у Ветхому завіті історію загибелі Содома та Гоморри.)

Нещодавно польський парламент відмовився легалізувати одностатеві шлюби, але з невеликим відривом голосів. За такі шлюби проголосували 211 депутатів, а проти 228, тобто здоровий глузд перемаг не переважною більшістю, а лише 17 голосами. І такий результат показала країна, яка пишається своєю християнською вірою. [11, с. 2] Протягом 2013 року пройшли демонстрації протесту громадян Франції проти одностатевих шлюбів, проте уряд Франції узаконив подібні шлюби та всиновлення ними дітей. Також англійський парламент легалізував нетрадиційні шлюби (за висловилося 400 парламентарів, а проти 175.) [6, с. 2]

Сьогодні згідно рішення № 12267 Ради Європи усім країнам-членам Ради Європи, куди входить і Україна, **рекомендовано відмовитись від вживання слів "мама" і "тато" та замінити їх на "один із батьків"**. В лютому 2011 р. в США в заявах на отримання паспорта слова "мама" і "батько" замінили на "батько 1" та "батько 2".

На гендерній конференції у Харкові 25. 09. 2010 р. також говорили про необхідність введення поняття "один з батьків" замість "мати чи батько", та про необхідність нормативного зрівняння у правах усіх, незалежно від сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності. [7, с. 24]

27 червня 2011 р. в шведському дитячому садку "Egalia" не живають займенники "він і вона", а вживають безстатеве слово "Hen". Також тут заборонені казки про білосніжку та дюймовочку, а читають про двох закоханих жирафів-гомосексуалістів. Майже всі казки про одностатеві пари, одиноких батьків та дітей-сиріт.

Отже, гендерна політика Євросоюзу – це антихристиянська політика, це легалізація гомосексуальних "шлюбів", усиновлення дітей гомосексуалістами та лесбійками, пропаганда гомосексуалізму дітям. І як кінцевий результат – руйнування традиційної сім'ї. розбещення дітей, скорочення населення.

Для прикладу кілька цифр плодів гендерної політики в США: 50 % носіїв СНІДу – гомосексуалісти, 50 % убивств в Нью-Йорку здійснили гомосексуалісти.

У українських дітей формується небажання мати сім'ю, страх мати дітей. Сьогодні став дуже популярним "цивільний шлюб" – співжиття без жодного юридичного і церковного оформлення. Це ні що інше, як спроба повернення до первісних стосунків, і, головне, це порушення законів Божих, але що це гріх, виявляється, молодь і не розуміє. Як наслідок у 2005 р. кожне п'яте дитя в Україні народилося поза шлюбом, тому воно виховується, як правило, у неповній сім'ї. А з 300 тис. шлюбів укладених українцями у 2008 р. 200 тис. було розірвано. Ці цифри говорять про катастрофу інституту сім'ї і шлюбу в нашій державі. [1, 5]

Нижче наведена таблиця даних по м. Ніжину та району не потребує додаткових коментарів.

	Роки		
	2010	2011	2012
По м. Ніжин			
1. Народилось	826	835	844
2. Померло	998	958	978
3. Взяли шлюб	647	702	495
4. Розлучилися	286	142	107
По Ніжинському району			
1. Народилось	192	164	176
2. Померло	871	737	782
3. Взяли шлюб	85	83	63
4. Розлучилися	5	4	6

Загальна ж чисельність населення України за даними Держкомстату на 1.11.2012 р. складає 45 560 300 чол., що на 6.5 млн. менше ніж у 1991 році. [13, 6]

Використана література:

1. Безнравственность, как ключевой фактор разрушения страны. /Родительский комитет. – № 12, 1 октября 2011.
2. Библия. – Свято-Успенская Почаевская Лавра, 2005.
3. Гендерная политика украинского правительства убивает и развращает народ./ Мир, №2, 2012, с.7.
4. Гендерні стандарти сучасної освіти. Збірка рекомендацій. Частина III, Київ, 2011.
5. Кікінежді О. М., Говорун Т. В., Міщенко О. О. Гендерне виховання дошкільнят. Навчально-методичний посібник. – Тернопіль, 2011.
6. Мы платим дань детми./Мир, № 6, февраль 2013.
7. Моделі сім'ї: трансформації та тенденції розвитку. Мат. Конфер. 25 вересня 2010. Збірка доповідей Україна, 2010.
8. Прочти и передай другому. // Спасите наши души, 2009.- №6.- С. 14-18.
9. Психологія сім'ї./ За заг.ред. В. М. Поліщука. – Суми, 2008.
10. Семья – мир задуманый Богом// Спасите наши души. – 2009.- №10. – с. 46–48.
11. События недели, которые заставляют задуматься. /Мир, №5, 2013, с. 2.
12. Реалізація гендерної політики в правлінні освітою. (Навчально-методичний посібник). -К., 2011.
13. Шишова Т. Л. Смешение женских и мужских ролей как часть стратегии демографического сдерживания. /Мир, №4, 2013, с.10.
14. Что-то не то.../Родительский комитет. № 1(26), 2013, с.6.

УДК- 930.1:[94(477)"08/09"]

С. О. Кириленко

РОЗВИТОК СЕРЕДНЬОДНІПРОВСЬКОЇ КОНЦЕПЦІЇ ПОХОДЖЕННЯ РУСИ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1940-Х – ПОЧАТКУ 1950-Х РР.

Стаття присвячена процесу становлення середньодніпровської теорії походження Русі в радянській історичній науці другої половині 1940-х – початку 1950-х рр. Автор наголошує на творчому внеску М. Тихомирова, А. Насонова та Б. Рубакова.

Завершення Великої Вітчизняної війни та розгортання радянсько-англо-американського протистояння загостило ідеологічну боротьбу в Радянському Союзі. В умовах боротьби з космополітизмом питання походження Русі та норманська проблема як ніколи ставали актуальними. За новими методологічними підходами ставало цілком очевидним, що якщо "руські слов'яни" на ранніх стадіях переходу від родового до феодального ладу могли створити власну державу, то вони мали високий рівень політичної та етнічної свідомості. В цій ситуації чужинці варяги зовсім не вписувалися в нову схему розвитку держави. Вони виявилися зайвими не лише для історичних реконструкцій, а й для джерел. В науковому середовищі стартує кампанія по "вигнанню варягів". Наскільки міцно викарбувалася ця думка в середовищі радянських вчених наприкінці 40-х рр. бачимо з листа Б. Романова до М. Рубінштейна, датованого 27.09.1948 р. "Мене хвилює те, як стали говорити про варягів, – здається ми їх взагалі невдовзі зітремо зі сторінок літописів" [1].

В такій ситуації справжнім "порятунком" для вчених стало реанімування південноруської теорії походження Русі. Пошуки початкового етнічного і державного ядра Русі в Середньому Подніпров'ї не були для радянських істориків було новими. Ідею південноруського коріння держави відстоювали ще історики ХІХ ст. Вивчаючи давньоруські літописи, вони помітили, що поряд із загальним значенням терміну "Русь", котрий охоплював всі східнослов'янські землі, за давньоруськими джерелами простежується і його вузьке, більш конкретне значення, яке стосується лише Середнього Подніпров'я з його політичними центрами – Києвом, Черніговом та Переяславом. Так М. Карамзін відзначав, що Руссю в ХІІ-ХІІІ ст. називалася Київська область і вся "Південна Росія" [2]. Одним з перших хто на основі літописних джерел спробував теоретично обґрунтувати теорію південного походження Русі був О. Федотов, який стверджував, що поняття "Руська Земля" ХІ та наступних століть стосується лише Київського князівства та сусідніх з ним земель [3].

Давню Південно-західну частину Русі С. Соловйов також називав власне Руссю [4]. Дослідник руського права В. Сергієвич розглядав поняття "Руська земля" у вузькому значенні, ототожнюючи її з колишніми землями полян, які мешкали в Києві і Київській області [5]. В.Ключевський вважав, що Руссю називалась Полянська земля у кордонах ХІ ст., а також уся територія на правому березі Дніпра південніше Києва. Факти широкого тлумачення в літописах топоніма "Руська земля" він зводив лише до політичних причин. Так, на його думку, називалась територія якою володіла Русь на чолі з Київським князем [6]. Відомий антинорманіст С. Гедеонов констатував, що Руссю називалися всі східнослов'янські племена. Одночасно існувала і племінна назва Русь, котра поширювалась на полян, древлян, сіверян, південних дреговичів, а пізніше і на південно-слов'янські народності. Наприкінці ХІІ ст. ця назва закріплюється за Київщиною [7]. Доволі категоричною була думка М. Грушевського, який стверджував, що "наша держава зветься в своїх і чужих

джерелах Руською... Вони знають, що Русь – це загальна назва і разом центр цієї держави. Головний народ, народ – володар; це ім'я переноситься і на той елемент, що передусім зв'язував собою державну організацію – дружинну верству, так що ім'я Русь пристає і до варягів, котрі перебували на службі в цій державі, і вони з цим іменем ідуть потім далі, хоч перед тим цієї назви не мають. Але разом ім'я Русь спеціально зв'язується с землею Полян, з Київською столицею: це Русь, Руська земля, і під цим іменем вона протиставляється всім іншим... ім'я Русі, яке б не було його походження було спеціальним іменем Київщини, полянської землі, тоді коли вона ставала центром тої ширшої Руської держави йдучи з Києва як її племінного центру, ся назва обіймала ще далі ширші круги. Уже с того одного виходило б, що ся державна організація мусила вийти з Києва коли ім'я Руське, що прийшло потім на цілу цю державу, йшло з Києва" [8].

Варто також відзначити роботи молодого скандинавознавця В. Бріма, котрий прийшов у науку у перші пореволюційні роки. Найвідомішою серед робіт автора стала стаття, котра розкривала нове трактування питання про походження назви "Русь". Наукові побудови В. Бріма носили компромісний характер і були своєрідною спробою автора примирити дві давно сформовані в науці точки зору. Він визнавав традиційну норманську концепцію, згідно якої термін "Русь" пішов від фінського "Ruotsi" і первісно вживався на позначення шведів-норманів, які приходили із за моря у північнословянські землі. В той же час В. Брім одним з перших норманістів визнав факт існування на Півдні і Заході Русі в I тис. н. е. терміна "Русь", що підкріплюється даними топоніміки та етніміки. Тому він висунув думку, що при появі в Подніпров'ї норманів – варягів відбулося злиття принесеного ними з півночі імені "Русь" з раніше відомим на півдні етнічним терміном "Рось" в одну загальну назву, яка й закріпилася за пануючим у Київській державі племенем, тобто за норманами. В.А. Брім також одним з перших спробував знайти нове пояснення походження і первісного значення слова "Ruotsi". Він припустив, що фінське "Ruotsi" пішло від давньошведського слова "drot" – натовп, дружина, і спочатку вживалося на позначення шведських дружинників, що приходили у фінські і руські землі. Відповідно, слово "Русь" було назвою варязької дружини і в той же час стало етнічним терміном, що означав варягів [9].

Концепція В. А. Бріма безумовно виявилася значним кроком вперед у багатій історіографії з цієї теми. Вона була схвально сприйнята іменитими фахівцями-медієвістами, серед яких О. Пресняков і Б. Греков. Так Б. Греков включив виклад концепції В. Бріма в якості останньої і найбільш вірогідної гіпотези про походження назви "Русь" в перше видання "Київської Русі". Але в той же час ця концепція виявилася доволі вразливою для критики і не дала переконливого вирішення проблеми[10].

В передвоєнні роки на обставини близькості терміна "Русь" до Середнього Подніпров'я звертав увагу і М. Приселков [11].

Проте найбільш солідними та теоретично обґрунтованими щодо даного питання стали роботи радянських вчених повоєнного періоду. Спеціальне дослідження цієї проблеми присвятив М. Тихомиров. В своїй статті "Происхождение названий "Русь" и "Русская земля", що вийшла друком 1947 року, він робить спробу прив'язати приналежність термінів "Русь", "Руська земля" до Середнього Подніпров'я. Дослідник вдається до традиційної манери дій радянського історика, відзначаючи, що є лише один спосіб визначити, що розумілося під Руссю в IX–X століттях: переглянути основні джерела, що згадують Русь. На його думку, лише вітчизняні джерела заслуговують на увагу, оскільки виключно вони можуть в ті чи іншій мірі вказати, що розумілося у східних слов'ян під терміном "Русь", тоді як іноземні джерела є надзвичайно суперечливими. Аналізуючи Лаврентіївський літопис і підкреслюючи, що це пам'ятка Володимиро-Суздальського походження, дослідник стверджує, що Володимиро-суздальська земля в літописі Руссю не називалася, а Русь – це південні князівства. Подібні міркування стосуються Новгородська, Смоленська і навіть Галича. "Отже, – підсумовує М. Тихомиров, – можна з повною впевненістю вважати, що в XII–XIII ст. назва "Русь" означала певну область: Київську землю у вузькому значенні цього слова" [12].

Проте в літописах поряд з терміном "Русь" згадується і термін "Руська земля". Автор бачить тут ширше поняття, яке застосовують до всіх східно-слов'янських земель, які входили до складу Київської держави. "Київське князівство є лише складовою частиною Руської землі" [13].

Що ж до правонаступності обох термінів, то автору бачиться більш давніше поняття "Русь", яке й поширилося на решту території, що стала називатися "Руська земля" [14], але в X ст., уточнює історик, під Руською землею розумілася лише територія Київської землі" [15].

Доволі незвично підходить М. Тихомиров до вирішення питання ототожнення русів і варягів, а отже і вирішення норманської проблеми. Коментуючи літописний текст, де русь і варяги виступають в одній площині, він вважає, що Русь з'явилася в "переліку народів" помилково. Відшукавши в своєму північному джерелі Русь, поблизу зі шведами та готами, автор повісті про покликання князів і "уподобив Русь варягам"[16]. Тому автор Повісті неодноразово виправляє себе, оскільки безсумнівно знає різницю між "варягами і Руссю" [17]. Підсумовуючи літописні реконструкції, М. М. Тихомиров зазначав, що "початкова повість про покликання князів згадувала тільки народи північної Русі: словен, кривичів, мерю і весь. Тому Русь є відсутньою в Новгородському І літописі, і в Повісті про покликання князів названі просто варяги. Пізніше Русь була вставлена в число племен, що запрошували князів. Це відобразилося в текстах Лаврентіївського та Іпатіївського літописів. Ще пізніше Русь була ототожнена з варягами на основі уривка про народи Афетового коліна [18]. Аналізуючи іноземні джерела, М. Тихомиров однозначно приходить до висновку про слов'янство Русі [19].

Що ж до розміщення самого етнічного ядра та походження етноніму "Русь", то радянський дослідник доволі несміливо припускає, що такий центр міг бути в басейні річки Рось, і "можливо початкова назва Росі поширилася на всю середню течію Дніпра" [20]. Таким чином "Назва "Русь" – давня назва київської землі, країни полян, відома вже в першій половині IX ст. задовго до завоювання Києва північними князями" [21].

Вихід в світ статті М. Тихомирова справив неабиякий вплив на подальші наукові розвідки з проблеми становлення Давньоруської держави. Так визначний лідер тогочасної історичної науки Б. Греков, який ще донедавна знаходився на норманістських позиціях і всіляко пропагував і підтримував теорію В. Бріма, тепер відзначав, що "гіпотеза В. А. Бріма, відповідно, повинна відпасти" [22]. Натомість тепер він підкреслює правильність аргументів М. Тихомирова: "Так М. Н. Тихомиров, на мій погляд, правильно тлумачить текст Повісті минулих літ... знаходить надійний шлях до правильної розгадки русі.. підкріплює свою думку про поширення терміна "Русь" із середнього Подніпров'я на всю Давньоруську державу аналогією з іншими слов'янськими народами" [23].

Підтримка Б. Грековим Південноруської теорії, перенесення основних її постулатів до своєї останньої монографії "Київська Русь" автоматично надавало їй статусу офіційної та відкривало перспективи для подальших наукових студій. Вже в 1951 році вийшла друком фундаментальна монографія А. Насонова "Русская земля и образование территории древнерусского государства", в якій точка зору М. Тихомирова знайшла свій подальший розвиток. Опираючись на більш широкий лінгвістичний та археологічний матеріал, А. Насонов виділив чіткіші межі "Руської землі". На переконання автора монографії, сюди входили не лише землі полян, а й сусідні області, які пізніше увійшли до Чернігівського та Переяславського князівств. Продовживши і поглибивши дослідження джерел, А. Насонов дійшов висновку, що "Руська земля" послужила територіальною основою Київської держави. Автор вважає, що "Руська земля" вже була державою, першим політичним утворенням, створеним східними слов'янами в середньому Подніпров'ї, яка передувала утворенню великої Давньоруської держави, що об'єднала всі східнослов'янські племена [24]. Свою назву "Руська земля" отримала від імені місцевого південного населення" [25]. На думку А. Насонова, ця південноруська держава виникла у IX ст. в результаті занепаду Хозарського каганату, і в X ст. на її основі утворилася Давньоруська держава. Проте і після цього в X – першій половині XI ст. продовжувала існувати Руська Земля як певна політична єдність, "як політичне і територіальне ядро великої Київської держави", як основна база, на яку спиралася влада київських князів. А. Насонов також зробив першу спробу пояснити провідну політичну роль Руської землі інтенсивним економічним розвитком цієї території з середини I тис. н. е. [26].

Подальші студії над проблемою "Руська земля" продовжив Б. Рибаків. Вивченню історичної ролі "Руської землі" як попередника Давньоруської

держави він присвятив цілий ряд робіт. З найбільшою повнотою ним зібрані свідчення джерел про територію "Руської землі", її географічні межі. Неабияке значення для вивчення цього питання мають археологічні дослідження вченого, якими він компенсував та доповнював літописні свідчення. В цей період досліджень Б. Рибаків політичний характер такого додержавного або ранньодержавного об'єднання майже не розглядав; автор обмежився лише лаконічними уточненнями, що це був союз племен, або федерація племен, і що даний племінний союз став ядром майбутньої давньоруської народності і майбутньої держави – Київської Русі. [27].

Джерелознавчі студії та вироблена М. Тихомировим, А. Насоновим, Б. Рибаківим концепція руської землі, як первинного ядра Давньоруської держави відкрила подальші перспективи для вирішення цієї проблеми. Питання, поставлені вченими, так і не знайшли повної відповіді. Результати досліджень, як не парадоксально, навпаки піднімали ще більше питань, вирішення яких історикам-марксистам було не під силу, оскільки вони знаходилися в полоні марксистських методологічних принципів. Тому вихід був один – прийняти подібні постулати як єдино правильні. Подальші наукові студії Б. Рибаків, який перетвориться на лідера радянської історичної науки на декілька десятиліть, законсервують дану проблематику. Рибаківська концепція в 60–80-х роках набуде канонічного характеру і увійде до всіх узагальнюючих праць та підручників для вищої та середньої школи.

Література

1. Научно-исследовательский отдел Рукописи Российской государственной библиотеки. – Ф.521., К.26. – Ед. хр. 39. Романов Б. А. //Письма к Рубинштейну Н. Л. – 1941–1956 гг. На 37 лл. – Л. 30 (об).
2. Карамзин М. Н. История государства российского / М. Н. Карамзин. – М., 1989. - Т.1. - С. 248.; Т.2 -. С. 527.
3. Федотов А. Ф. О значении слова Русь в наших летописях /А. Ф. Федотов // Русский исторический сборник . – М., 1837. -Т. 1. - Кн. II. – С. 104-121.
4. Соловьев С. М. Сочинения / С. М. Соловьев. – М., 1988. - Кн. I [История Росси с древнейших времен.] - Т. I-II. - С. 65.
5. Сергієвич В. Русские юридические древности / В. І. Сергієвич. - СПб, 1890. - Т. 1. - С. 83.
6. Ключевський В. О. Сочинение / В. О. Ключевский. – М., 1959. - Т.6. - С. 132-133.
7. Гедеонов С. А. Варяги и Русь / С. А. Гедеонов. - СПб., 1876. - Ч. 2. - С. 430-442.
8. Грушевський Михайло. Історія України - Руси / Том 1. До початку XI віка. – К., 1994. – С. 388.

9. Брим В. А. Происхождение термина "Русь" // Россия и запад. – СПб., 1923. – С. 5-10.

10. Пархоменко В. А. Норманизм и антинорманизм. (К вопросу о происхождении имени "Русь" // Известия отделения русского языка и словесности. – Л., 1924. - Т. 28. - С.71-74.

11. Приселков М. Д. Киевское государство второй половины XI в. по византийским источникам // Ученые записки Ленинградского государственного Университета. Серия: Исторические науки. – 1941. - Выпуск 8. - С. 233-235.

12. Тихомиров М. Н. Происхождение названий "Русь" и "Русская земля" // Русское летописание. - М., 1979. – С.23-24. [Вперше ідеї автора прозвучали на сесії по етногенезу слов'ян в Москві у грудні 1943 р.]

13. Там само. – С. 24.

14. Там само.

15. Там само. – С. 29.

16. Там само. – С. 34.

17. Там само.

18. Там само. – С. 35.

19. Там само. – С. 37-43.

20. Там само. – С. 45.

21. Там само..

22. Греков Б. Д. Киевская Русь / Б.Д. Греков. – М., 1953. л С.448.

23. Там само. – С. 450. [Див. також Греков Б. Д. Очерки по истории феодализма в России. - ИГАИМК, 1934. – Вип. 72; Його ж. Рабство и феодализм в древней Руси. - ИГАИМК, 1934. – Вип. 86. – С. 5-66, 145-163; Його ж. Проблемы генезиса феодализма в России. -ИС - 1934 - №1; Його ж. Феодальные отношения в Киевском государстве. - М.-Л., 1935. – С. 36–37.

24. Насонов А. Н. Русская земля и образование территории древнерусского государства / А. Н. Насонов. - СПб., 2006. - С. 31.

25. Там само. – С .39.

26. Советская историография Киевской Руси / Под. ред. В. В. Мавродина. - Л., 1978. - С. 137-138.

27. Рибакон Б. А. Проблема образования древнерусской народности // ВИ. – 1952. - № 9. - С.40-62; 2). Древние руссы // СА. – 1953. - Т. XVII. - С. 23-103; 3) Образование Древнерусского государства. - М., 1955. - С. 38-41 ; 4) Очерки истории СССР. III – IX вв. - М., 1958. - С. 740-771. 5) Анты и Киевская Русь // Вестник древней истории. – 1939. – № 1. – С. 319-337. 6). Предпосылки образования Древнерусского государства // Очерки истории СССР. III–IX вв. - М., 1958. - С. 755.

КОРАБЛИ АНГЛИЙСКОГО ФЛОТА, СВЯЗАННЫЕ С КАПИТАНОМ Ю. Ф. ЛИСЯНСКИМ

Стаття має на меті розглянути та проаналізувати військову кар'єру Ю. Лисянського на фрегатах і лінійних кораблях британського флоту від 1793 до 1800 рр. Звернено особливу увагу на історію їх створення, акцентовано увагу на основних характеристиках і озброєнні кораблів, прослідковано бойову службу фрегатів і лінійних кораблів, пов'язаних з Ю. Лисянським, у військових кампаніях в роки англо-французької війни. Автор наголошує в яких саме регіонах Земної кулі і коли побував Ю. Лисянський під час своєї служби під британським прапором.

Ключові слова: британський флот, корабельний майстер, фрегат, лінійний корабель, крейсерська служба, морський конвой.

В этом году научная общественность будет широко отмечать 240-летие со дня рождения капитана I ранга Юрия Федоровича Лисянского (13 августа н. ст. 1773 г.), уроженца города Нежина, первого российского кругосветного мореплавателя, выдающегося путешественника, исследователя-географа, этнографа, автора "Путешествия вокруг света в 1803, 4, 5 и 1806 годах на корабле "Неве" (1812).

О Юрие Лисянском написано много. Вместе с тем не все вопросы, связанные с его жизнью и деятельностью, были глубоко и всесторонне проработаны. В частности, без детального анализа и освещения в исторической литературе остается вопрос о его службе на кораблях британского флота. Так же остается одной из малоисследованных страниц биографии Юрия Лисянского собственно корабли британского флота, как места его службы.

Анализ историографии свидетельствует о том, что этот вопрос рассматривался лишь поверхностно, в контексте биографического исследования. Автор исследования о Ю. Лисянском Е. Л. Штейнберг так же не уделил должного внимания этой проблеме [1].

Статья имеет целью рассмотреть и проанализировать службу Ю. Лисянского на разных фрегатах и линейных кораблях британского флота с 1793 по 1799 г., а также описание, историю создания и службу этих кораблей.

Как известно, [17 октября 1793 г.](#) вышел указ [Адмиралтейств-коллегии](#), по которому лейтенанта Ю. Лисянского в числе лучших 16 морских офицеров командировали в [Лондон](#) для прохождения морской практики на военных кораблях английского флота. Английский королевский флот в то время вел войну на морских коммуникациях с французским, поскольку еще [1 февраля 1793 г.](#) Французская республика объявила войну [Англии](#).

На купеческом судне "Fanny of London" 1 ноября 1793 г. Ю. Лисянский вместе с другими офицерами отправился из Гельсинфорса (ныне Хельсинки) в Англию. Спустя три недели через Гулль (ныне Кингстон-апон-Халл), они прибыли в Лондон. Несколько месяцев Ю. Лисянский подробно знакомился с жизнью и культурой Великобритании и учил английский язык.

5 мая 1794 г. Ю. Лисянский получил назначение на корабль Его Величества "Oiseau", которым командовал капитан Роберт Мюррей.

HMS "Oiseau" – 36-пушечный фрегат пятого ранга [Королевского флота Великобритании](#), ранее был 32-пушечным кораблем ВМС Франции класса [Emeraude](#) ("Изумруд") "La Cléopâtre" ("Клеопатра"). Заложен на верфи Сен-Мало в 1780 г. Его строителем записан Жак-Ноэль Сане. Спущен на воду 19 августа 1781 г., а вступил в строй в декабре того же года. Он имел следующие параметры: длина корабля по палубе составляла 44,39 м, длина по килю – 36,8 м, ширина 11,49 м, глубина интрюма 3,65 м, при этом водоизмещение составляло 913 т. [2].

18 июня 1793 г. фрегат "La Cléopâtre" был пленен после часового боя с 36-пушечным английским фрегатом "Nymphe" ("Нимфа"). Он стал первым крупным французским военным кораблем, захваченным в плен во время французских революционных войн.

Фрегат "La Cléopâtre" получил серьезные повреждения (штурвал и бизань-мачта снесены), поэтому после боя он был отведен в Портсмут для ремонта [3]. 21 июля 1793 г. корабль поставили в док. 13 марта 1794 г. его ремонт был закончен. Он обошелся английской казне в 11309 фунтов стерлингов.

Свое новое название "Oiseau" фрегат получил согласно приказу Адмиралтейства от 7 августа 1793 г., так как в британском флоте уже был корабль с названием "Клеопатра". В исторических источниках его часто называют на французский манер – "L'Oiseau". Оно указывало на то, что этот приз (трофей), взят английский флотом у французов. Название фрегата с французского языка переводится как "Птица". Корабль прослужил до 1816 г.

18 мая 1794 г. "Oiseau", на борту которого находился Ю. Лисянский, в составе эскадры под командованием контр-адмирала Джорджа Мюррея, брата командира фрегата, вышел из Плимута для перехода в Галифакс (Новая Шотландия, ныне Канада). Корабль заходил в Фальмут, на юге Англии, а 21 мая вышел в открытое море.

Английский флот должен был установить блокаду от Канады до Вест-Индии и перехватывать все французские корабли и также купеческие судна с товарами для республиканской Франции. Около Азорских островов английская эскадра попала в сильный шторм.

Вскоре началась крейсерская служба "Oiseau" по всему Восточному побережью Северной Америки против французских торговых судов и военных кораблей сопровождения.

В июне 1794 г. фрегаты "Oiseau" и "Argonaut" перехватили конвой американских коммерческих судов с продовольствием и военными припасами, охраняемый французским фрегатом "La Concorde". Был взят приз из 14 вымпелов, в том числе и бриг "Chigamoga". На его борту брига находился известный на островах Вест-Индии, командир 10-тысячной негритянской армии Бельгард, действовавшей на Мартинике против англичан. Его лично арестовал лейтенант Ю. Лисянский [5]. Отряд трофейных судов был отправлен в Галифакс. 13 июля 1794 г. корабли эскадры подошли к канадскому берегу.

Спустя несколько дней "Oiseau" совместно с "Argonaut", "[Thetis](#)", "[Resolution](#)" захватили два вражеских судна – "Potowmac" и "True Republican". В начале 1795 г. фрегат "Oiseau" вышел из Галифакса и отправился для патрулирования на юг, к побережью Хэмптон-Роудс (устье [Чесапикского залива](#), ныне часть порта Норфолк, штат Вирджиния, [США](#)).

7 января 1795 г., он совместно с "Argonaut" обнаружил и захватил французский республиканский 16-пушечный шлюп "L'Esperance" [6]. Корабль противника был в хорошем состоянии и имел прекрасные ходовые качества.

В середине марта 1795 г. "Oiseau" взял курс на юг к Наветренным Антильским островам и через несколько дней вошел в одну из бухт о. Антигуа. Корабль находился там около месяца. Затем он перешел к о.Невис и бросил якорь в бухте Чарльстаун. Здесь Ю. Лисянский заболел желтой лихорадкой. Капитан Р. Мюррей, как писал русский лейтенант в своем "Дневнике", "во время болезни прилагал все старания наподобие родственника, а потому я ему жизнью обязан, а офицеры на эскадре прекрасные люди. Я бы вечно жить с ними согласился, ежели бы что-то особенное не влекло меня домой..." [7].

После завершения патрульной службы, 12 мая 1795 г. "Oiseau" вернулся в Галифакс, где находился два месяца. 13 мая 1795 г. Ю. Лисянский написал своему брату Ананию: "С 11-го же февраля по 27-е претерпели шторм, - которой так расслабил судно, что принуждены мы нашлись спустится в W-ю Индию для подчинки" [7].

С середины июля фрегат находился в крейсерстве в районе Бермудских островов, где попал в сильный шторм. В результате был поврежден корпус судна. Несмотря на течь, после мелкого ремонта, корабль продолжал боевое патрулирование. 11 сентября 1795 г. фрегат отбыл к Нью-Йорку.

Корабль, после длительной боевой службы, словами Ю. Лисянского "был так худ", что "по ветхости своей" требовал ремонта, причем он должен был производиться в доке несколько месяцев. Командующий эскадрой разрешил фрегату определить место докования и следовать туда.

1 октября 1795 г. с согласия командира, Ю. Лисянский убыл в отпуск. В море он перешел на американский бриг "Fanny" и отправился на нем в Нью-Йорк. Лейтенант хотел, пользуясь возможностью пока фрегат ремонтировался, познакомиться с североамериканскими штатами. С октябрь 1795 г. по июнь 1796 г. Ю. Лисянский путешествовал по США.

После окончания отпуска, 3 мая 1796 г. русский офицер прибыл в Галифакс, но фрегата "Oiseau" там не было. Его корабль находился в то время на судовой верфи Четэм (графство Кент, Великобритания) в ремонте. Ю. Лисянский получил назначение на английский фрегат "Тораз".

"Тораз" – 32-пушечный фрегат был заложен на верфи в Тулоне 14 марта 1789 г. для [французского флота](#) и спущен на воду [26 сентября 1790 г.](#) Все работы на корабле закончились в феврале 1791 г. Назван в честь полудрагоценного камня топаза. Входил в одноимённую серию "Magicienne" ("Волшебница") из двенадцати 32-пушечных фрегатов ВМС Франции. Проект фрегатов такого типа разрабатывался корабельным строителем Жозеф-Мари-Блез Куломбом. Длина корабля 44,2 м, длинна по килю 38,65 м, ширина 11,2 м, средняя осадка с полным грузом 5,5 м, водоизмещение составляло 600 т. Экипаж – 264 человек [8].

29 августа 1793 г. корабль был захвачен в Тулоне Британским Королевским флотом под командованием адмирала лорда Худа в числе других 46 судов. После проведения докового ремонта в Портсмуте, который стоил казне 4487 ф. ст., изменились основные параметры фрегата: длина корабля стала 44 м, длина по килю – 36,74 м, ширина – 11,3 м, осадка – 3,6 м, водоизмещение – 916 т. Экипаж английского фрегата – 280 человек [9].

4 июля 1795 г. HMS "Тораз" официально взят на британскую службу под своим прежним названием "Торазе" как фрегат пятого ранга по британской ранговой классификации. В августе 1795 г. был подготовлен к дальнейшей службе капитаном Стивеном Джорджем Черчем. Стал первым кораблем Его Величества, названным HMS "Тораз". Считался самым быстрым в британской эскадре вице-адмирала Джорджа Мюррея. В марте 1796 г. фрегат вышел из Портсмута и отправился через Атлантику в Галифакс для дальнейшего крейсирования в Вест-Индии. Все лето 1796 г. "Тораз" в составе английской эскадры плавал вдоль канадского побережья.

Лишь 28 августа 1796 г., возле Бермудских островов, фрегат, на борту которого находился Ю. Лисянский, вступил в бой с французским 36-пушечный фрегатом пятого ранга "L'Elizabeth". В ходе преследования и боя, корабль противника был захвачен [10]. "Тораз" потерял погибшими 17 матросов и 9 были ранены. Ю. Лисянский был серьезно контужен в голову. Пленённый "L'Elizabeth" отравили в Галифакс, а "Тораз" взял курс к Бермудским островам на поиск кораблей неприятеля. Спустя неделю фрегат вернулся в порт Галифакс. Здесь Ю. Лисянский встретился со своими старыми знакомыми И. Крузенштерном и М. Баскаковым. Посоветовавшись, офицеры решили просить разрешения вернуться в Англию с целью побывать в других морях. Служба на "Тораз" для Ю. Лисянского закончилась в сентябре 1796 г.

В начале XIX в. фрегат "Тораз" принял участие в Наполеоновских войнах. В 1814 г. был отправлен на слом и разобран.

В середине сентября 1796 г. на фрегате HMS "Cleopatra", которым командовал капитан Чарльз Роули, Ю. Лисянский, вместе с другими русскими офицерами, покинул Атлантическое побережье Северной Америки.

Фрегат "Cleopatra" – 32-пушечный корабль пятого ранга Королевского флота, класса "Amazon". Назван в честь египетской царицы Клеопатры. Первый (из семи) британских кораблей, носивший такое название [11].

Заказан на верфи Хиллхаус в Бристоле 13 мая 1778 г., заложен [6 июля 1778 г.](#) Строился по проекту Джона Уильямса, под руководством известного корабельного строителя [Джеймса Мартина Хилхауза](#). Спущен на воду 26 ноября 1779 г., достраивался до [9 сентября 1780 г.](#) Строительство фрегата обошлось казне в 14765 ф. ст. Первым его командиром стал Джордж Мюррей. Корабль имел длину орудийной палубы 38,53 м, длину по килю 31,85 м, ширину 10,73 м, осадку 3,7 м, водоизмещение – 689 т. Максимальная скорость – 14 узлов. Экипаж состоял из 220 офицеров, матросов и старшин [12].

Фрегат принимал участие в Четвертой англо-голландской, французской революционной, наполеоновских войнах. В сентябре 1814 г. корабль, после 34 лет службы, был разобран.

В январе 1797 г. "Cleopatra" доставила Ю. Лисянского вместе с И. Крузенштерном и М. Баскаковым в Англию. С января по март 1797 г., находясь в Лондоне, они ожидали нового назначения. 16 марта 1797 г. получили его на линейный корабль HMS "Reasonable", который стоял после ремонта в Портсмуте в Южной Англии. Командиром корабля был капитан Чарльз Боэльс.

В те дни Ю. Лисянский в своем письме брату написал: "...Явились к капитану Боэльсу, на корабле которого "Резонабле" должны идти к мысу Доброй Надежды... Мое намерение есть остаться у мыса Доброй Надежды на четыре или пять месяцев, дабы познакомиться несколько с Африкой, а особливо с оконечностью оной, которая весьма нужна для плавания к востоку оной" (письмо, отправленное из Англии 18 марта 1797 г.) [13].

HMS "Raisonnable" – 64-пушечный [линейный корабль третьего ранга Королевского флота](#). Один из семи кораблей класса Ardent ("Пылкий"). Второй корабль британской постройки, названный в память "Raisonnable", взятого в плен у французов в 1758 г. Заказан [11 января 1763 г.](#) Строительство начато на королевской верфи в [Чатеме](#) корабельным мастером Джозефом Харрисом [25 ноября 1765 г.](#) по чертежам Томаса Слейда. Спущен на воду [10 декабря 1768 г.](#) со следующими размерами: длина палубы 48,79 м, длина киля 40 м, [ширина](#) 13,56 м, глубина интрюма 5,79 м. [Водоизмещение](#) 1386 [тонн](#). Его экипаж насчитывал 500 человек. Строительство корабля обошлось казне в 32376 фунтов стерлингов. Название линейного корабля в переводе означает "Разумный". Вступил в строй 17 ноября 1770 г., его первым командиром стал капитан [Морис Саклинг](#). "Raisonnable" – первый корабль, на котором начал проходить службу Горацио Нельсон, в будущем выдающийся английский флотоводец.

"Raisonnable" принимал участие в Американской революционной, французской революционной, наполеоновских войнах. Разобран в марте 1815 г. [14].

Линейный корабль совершил переход к мысу Доброй Надежды, сопровождая караван из восьми судов Ост-индской компании. В это время

Ю. Лисянский, кроме служебных обязанностей, по просьбе капитана Боэlsa, производил астрономические и метеорологические наблюдения.

После прибытия в бухту Фолс-Бей Ю. Лисянский и М. Баскаков были переведены на 64-пушечный линейный корабль HMS "Sceptre", под начальство капитана Валентина Эдвардса.

HMS "Sceptre" – 64-пушечный [линейный корабль третьего ранга](#), принадлежал к типу Inflexible ("Жесткий"), серии из аналогичных 4 судов. Второй корабль Королевского флота, названный "Sceptre" ("Скипетр"). Заказан 16 января 1779 г. по проекту Джона Уильямса. Его строительство начато в мае 1780 г. на верфи в Роттерхите, Лондон. Построен корабельным мастером Джоном Рендаллом. На воду его спустили 8 июня 1781 г. Достроен – 17 августа 1781 г. на верфи в Дептфорде, Лондон. Обошелся английской казне в 37811 фунтов стерлингов. Назван в честь символа королевской власти "скипетра". Корабль обладал следующими параметрами: длина орудийной палубы – 48,7 м, длина киля – 40 м, ширина – 13,63 м, глубина интрюма – 5,4 м. Водоизмещение около 1397 тонн. Экипаж составлял 500 человек [15].

В прошлом корабль принимал участие в трех крупных морских сражениях ([3 сентября 1782 г.](#) у Тринкомали (Бенгальский залив), [20 июня 1783 г.](#) у Куддалора (Бенгальский залив), 4 июня 1794 г. в захвате Порт-о-Пренс (Гаити) [16].

В начале сентября 1797 г. "Sceptre", на котором служил Ю. Лисянский, по приказу адмирала контр-адмирала Томаса Прингла, совершил переход из Капстада (Кейптауна) к о.Святой Елены (Атлантический океан), где были замечены французские корабли. Линейный корабль простоял на рейде около месяца. За это время русский офицер очень хорошо изучил остров.

23 октября "Sceptre" возвратился в Столовую бухту (юг Африки). 25 октября Ю. Лисянский стал свидетелем бунта матросов на корабле. Восставшие были возмущены несправедливостями и тяготами службы. Русский офицер принял активное участие в подавлении мятежа.

В конце октября 1797 г. линейный корабль готовился к походу в Индию. В канун нового 1798 г. корпус корабля дал сильную течь. Личный состав "Sceptre" произвел мелкий ремонт, устранил повреждения. С 17 января 1798 г. линейный корабль осуществлял перевозку английских солдат и драгун в Мадрас (ныне Ченнаи, восточное побережье Индии), а потом перевозил личный состав 84-й бригады в Бомбей (ныне [Мумбаи](#), западное побережье Индии), для борьбы с индийским княжеством Майсур. 17 января 1799 г. "Sceptre" перешел к о. Цейлон.

После встречи с эскадрой контр-адмирала П. Реньера, которая блокировала Майсурские порты в Индии, корабль перешел в Бомбей. Выгрузив войска, "Sceptre" по причине вновь открывшейся течи корпуса, встал на ремонт в док. Ю. Лисянский вместе с офицерами сошел на берег, оставив корабль. В Бомбее он прожил около трех месяцев.

В мае 1799 г. Ю. Лисянскому, как опытному боевому офицеру предложили остаться в Индии и принять участие в войне против местных повстанцев (в истории она будет называться четвертая англо-майсурская война 1799 г.). Русский моряк отказался и попросил разрешения покинуть Индию. Ю. Лисянский хотел отправиться с английской географической экспедицией к берегам Новой Голландии (Австралии).

Накануне отплытия в Австралию пришло письмо от графа С. Воронцова, в котором он сообщил о присвоении Ю. Лисянскому 27 марта 1798 г. звания капитан-лейтенант. Российский посол в [Лондоне](#) советовал офицеру немедленно вернуться в Россию в связи с ухудшением отношений с Англией. Того же дня Ю. Лисянский устроился на купеческое судно (капер) "Loyalist" ("Лоялист") и отбыл в Англию.

Судьба "Sceptre" трагически завершилась 5 ноября 1799 г. Английский линейный корабль [разбился о рифы во время шторма](#) в Столовой бухте, недалеко от [Мыса Доброй Надежды](#). Большая часть экипажа погибла [17].

"Лоялист" не мог быстро следовать, так как в то время года в южном полушарии беспрестанно дули противные крепкие ветры. Лишь в ноябре 1799 г. Юрий Лисянский прибыл в Лондон. Ему довелось целую зиму ждать открытия пассажирской навигации на Балтийском море. В мае 1800 г. капитан-лейтенант Ю. Лисянский вернулся в Россию.

Таким образом, мы видим, что Ю. Лисянский с 1793 г. по ноябрь 1799 г. проходил службу на кораблях британского флота. За это время он совершил плавания в Северную Америку, Южную Африку, Вест-Индию, Индию. Ю. Лисянский на протяжении нескольких лет совершенствовался в военно-морской практике в боевой обстановке, созданной продолжительными крейсерствами в различных участках акватории мирового океана. Русский офицер получил чрезвычайно богатый и разносторонний опыт и знания в области судовождения, навигации, метеорологии, морской астрономии, морской тактики, значительно обогатились его знания в области естественных наук. Ю. Лисянский принимал участие в морской описи исследуемых берегов и в составлении морских карт.

Без преувеличения можно сказать, что именно служба на кораблях британского флота помогла ему, одному из лучших офицеров русского флота, осуществить в будущем кругосветное путешествие.

Литература

1. Штейнберг Е. Л. Жизнеописание русского мореплавателя Юрия Лисянского. – М., 1948. – 214 с.

2. French fifth rate frigate "Cleopatre" (1781). [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

http://threedecks.org/index.php?display_type=show_ship&id=11193

3. Легкие Фрегаты. Pirates of the Burning Sea. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
<http://www.burningsea.ru/con2603.html>,
4. French frigate Cléopâtre. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
http://en.wikipedia.org/wiki/French_frigate_Cl%C3%A9op%C3%A2tre
5. Urey Lisiansky A voyage round the world: in the years 1803, 4, 5, & 6... (London, 1814). [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
<http://books.google.com.ua/books?id=Gz9jAAAMAAMAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>
6. The London Gazette: no. 13799. p. 780. 25 July 1795. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
<http://www.london-gazette.co.uk/issues/13799/pages/780>
7. "Ежели бы что-то особенное не влекло меня домой" Санкт-Петербургский университет. - 9 ноября 2004 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
<http://www.spbumag.nw.ru/2004/26/17.shtml>
8. French fifth rate frigate Topaz (1790). [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
http://threedecks.org/index.php?display_type=show_ship&id=11180
9. British fifth rate frigate Topaz (1793). [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
http://threedecks.org/index.php?display_type=show_ship&id=7169
10. The London Gazette: no. 13941. p. 975. 15 October 1796. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
<http://www.london-gazette.co.uk/issues/13941/pages/975>
11. HMS Cleopatra (1779) [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
[http://en.wikipedia.org/wiki/HMS_Cleopatra_\(1779\)](http://en.wikipedia.org/wiki/HMS_Cleopatra_(1779))
12. British fifth rate frigate "Cleopatra" (1779). [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
http://threedecks.org/index.php?display_type=show_ship&id=3619
13. Центральный государственный архив литературы и искусства (ЦГАЛИ). - Ф. 1337. Оп. 1. Ед. хран. 135.
14. British third rate ship of the line "Raisnable" (1768). [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
http://threedecks.org/index.php?display_type=show_ship&id=341
15. British third rate ship of the line "Sceptre" (1781). [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
http://threedecks.org/index.php?display_type=show_ship&id=386
16. HMS Sceptre (1781) [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
[http://en.wikipedia.org/wiki/HMS_Sceptre_\(1781\)](http://en.wikipedia.org/wiki/HMS_Sceptre_(1781))
17. Shipwreck. Sceptre [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
<http://196.35.231.29/sahra/HeritageShipwrecksDetail.aspx?id=2675>

УТОПІЯ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ КОЛЕКТИВНОГО СУБ'ЄКТА ІСТОРІЇ

Автор розглядає утопію в контексті нових уявлень про можливості суспільних наук та у її зв'язку з філософією. Обґрунтовується провідна роль утопії в формуванні колективної волі та самосвідомості класу, аналізуються особливості становлення класового суб'єкта історії епохи глобалізації.

Ключові слова: утопія, ідеологія, наука, клас, класова свідомість, суб'єкт історії.

The author of the article considers utopia in the context of new ideas about the possibilities of social science. The leading role of utopia in shaping the collective will and the consciousness of class are substantiated in the article. The peculiarities of the formation of the class subject of the history of the era of globalization are analyzed.

Keywords: utopia, ideology, science, class, class -consciousness, subject of history.

Глобалізація та пов'язані з нею затяжні світові економічні кризи відновили попит на ліві ідеї. Класовий аналіз у кінці ХХ століття почав повертати втрачені раніше позиції, а це передбачає здійснення перегляду як об'єктивних передумов класоутворення, так і чинників, що сприяють формуванню "класової свідомості". Серед останніх чільне місце належить утопії як інструменту формування колективної волі до дії, ставлення до якої у соціально-філософському дискурсі останнього століття було далеко не однозначним. Для з'ясування специфіки сучасних поглядів на утопію потрібно розглянути її у контексті нових уявлень про можливості суспільних наук, показати зв'язок утопічної уяви з реальною політикою та філософією, зокрема з тими її напрямками, які намагаються відкрити простір для протестних дій найбільш пригноблених капіталістичною системою верств населення, та проаналізувати особливості становлення класового суб'єкта історії в епоху глобалізації.

Впродовж усього ХХ століття здійснювалася трансформація уявлень про структуру людського мислення, про специфіку наукових і повсякденних знань, що не могло не позначитися і на зміні поглядів про сутність утопії. Наслідком таких трансформацій стала відмова від глибокого переконання в тому, що людство працює над глобальним проектом досягнення якнайповнішого, найточнішого знання про фізичний і соціальний світи та й про саму людину, яке живилось припущенням про самототожність об'єктів пізнання у часі. Разом з цим було відкинуто також припущення про існування "абсолютно незалежного спостерігача або єдиного, також самототожного, суб'єкта пізнання фізичної дійсності – суспільства, тобто всіх нас, об'єднаних спільною метою

пізнання природи" [15, с. 5]. У наслідок постійного оновлення наукових парадигм і легітимних шляхів набуття знання була підірвана віра у поступальний розвиток пізнання та спростована ідея про більш повне "відображення" у свідомості суб'єкта сутності і природи об'єкта, що становило основу рефлексивної концепції істини. Як зазначає Т. Цимбал, у наслідок цього утвердилися нові уявлення про співвідношення топології об'єктів і топології понять: якщо раніше друга була покликана бути дзеркальним відображенням першої, тобто об'єкти були критеріями понять, то тепер вони втратили свою монополію на первинність та на остаточну істинність. Унаслідок таких епістемологічних перемін вже не вважається аксіомою те, що річ передуює уявленню про нею, а все частіше висловлюється твердження, що буває і навпаки – уявлення про річ може передувати самій речі, тобто спочатку може виникати топологія понять, а слід за нею, формуватися відповідна топологія об'єктів/явищ. "Така ситуація на могла не позначитися на зміні уявлень про суспільне значення й функції утопічного мислення, яке тепер стало розглядатися в одному ряду з суспільним прогнозуванням та плануванням, а також із новітніми суспільно-політичними практиками маніпулювання свідомістю, з метою породження раніш відсутніх соціальних фактів тощо" [15, с. 6].

Що стосується теми нашого дослідження, то, як зазначив Ж. Бодріяр, раніше дискурс історії набував сили, рішуче протиставляючись дискурсу природи, дискурс бажання – дискурсу влади, – сьогодні вони обмінюються своїми означальниками та своїми сценаріями. "Весь час йдеться про те, щоб показати доказ існування реального через уявне, доказ існування істини через скандал, доказ існування закону через порушення, доказ існування праці через страйк, доказ існування системи через кризу і доказ існування капіталу через революцію..." [2, с. 30–31]. Французький постмодерніст позначає такий стан речей "прецесією симулякрів", однак це не єдиний приклад переосмислення відношення між топологією об'єктів і топологією понять. Впродовж усього ХХ століття до соціологічної теорії вводяться категорії, які вказують на зворотний зв'язок між цими двома реальностями: "випереджуюче відображення" В. Леніна, "самоздійснюване пророцтво" Р. Мертона, "інкорпорація панівним знанням пригнобленого" М. Фуко тощо. І. Валерстайн, порівнюючи світ капіталізму і світ знань про нього висловив думку про те, що капіталізм у сучасному вигляді породжений нашими знаннями про цей світ та існує завдяки їм. Причому "соціальний маскарад" організований на ідеях "прогресу", "розвитку" тощо, – річ аж ніяк не фантомна: втілений у програмах та договорах, він обумовлює конкретні дії політичних лідерів, транснаціональних корпорацій [Див. 4]. Прийдешнім поколінням інтелектуалів слід серйозно подбати про створення нової утопістки, під якою Валерстайн розуміє "роздуми і суперечки про реальні дилеми демократичного і егалітарного устрою, який би вони хотіли створити" [3, с. 322].

Більшість сучасних дослідників погоджуються з думкою, що утопія є однією з форм "бачення майбутнього" та своєрідним методом створення

образу альтернативного розвитку суспільства. Вона виступає одночасно і як мрія про кращий суспільний устрій, і як критика існуючого ладу, виникаючи у різних формах – від древніх легенд про "золотий вік" до усього спектру утопічних концепцій XXI ст. Але який би вигляд не приймала утопія – літературного твору, соціокультурного проекту облаштування світу, народних міфів та легенд, офіційної ідеології – все ще суть прояви утопічної свідомості, притаманній самій природі людини, існуючої у вигляді мрії, бажання кращої долі та, одночасно, такого, що виражає критичне ставлення до реальності. "Утопія гіпостазує соціокультурний ідеал, який висвітлює історичну перспективу і нерідко використовується як критерій оцінки реального стану і потенційного розвитку суспільства" [7, с. 3].

З початку 20-х років XX століття утопія описується не як певний тип тексту, а як певний тип мислення, як розробка моделей довершеного суспільства. Саме з такого розуміння виходив Мангейм у своїй праці "Ідеологія та утопія", де під ідеологією розуміється легітимація існуючого суспільного порядку, а під утопією – її революційна альтернатива, запропонована тими, хто в даний час є позбавленими влади: "Ми будемо вважати утопією лише ту трансцендентну по відношенню до дійсності орієнтацію, яка переростаючи в дію частково або повністю руйнує існуючий у даний момент порядок речей" [9, с. 164]. Виявлена Мангеймом трансценденція реальності, що міститься в утопічних проектах, може бути або радикально відмінною від теперішнього, образом суспільної довершеності, який не співпадає з жодною реальністю, або тимчасовою, поки не знищено наявний стан речей, після чого утопія може стати у свою чергу ідеологією. Здійсненність утопії, на думку П. Рікера, знищує її специфіку, перетворює її на різновид або підклас ідеології, як це мало місце у К. Маркса. Крім цього, обидві – і ідеологія, і утопія – розглядаються при цьому як "хибна свідомість", що маскує і спотворює реальність [10, с. 9–10]. Сам П. Рікер виступаючи проти деспецифікації утопії, пропонує у якості базисного утопічного принципу відмову від існуючого, що передбачає зв'язне бачення радикальної альтернативи. Другою характерною ознакою утопії виступає суспільний, колективний характер проекту (ідеалу), хоча вона створюється свідомо і має авторство. Таким чином ідеологія та утопія є двома полюсами суспільної уяви, що уможливають стабільність суспільного порядку та його критику.

Для пояснення специфіки цієї уяви П. Рікер спирається на ідею символічного опосередкування людського досвіду, закінчуючи тим самим із темою "хибної свідомості". Важливим також є визначення її суспільної функції як інтегратора і чинника ідентифікації, визначеної К. Гірцем. Для останнього "...ідеологічна система є послідовною організацією колективних образів, ідей та ідеалів, що забезпечує учасників логічною, навіть систематично спрощеною, кінцевою орієнтацією у просторі та часі, у засобах та цілях" [10, с. 316]. Завдання ідеології та утопії – зробити можливою автономну політику,

створюючи авторитетні концепції, які б надавали їй сенсу, у переконливі образи, які б зробили її доступною для сприйняття. Тому К. Гірц пропонує дати більш широке визначення ідеології як культурної системи, яка супроводжувала процеси модернізації. "Вперше ідеології у власному значенні слова виникають і стають панівними у той момент, коли політична система починає звільнятися від безпосередньої влади успадкованих традицій, від прямого і детального керування релігійних та філософських канонів, з одного боку, і від прийнятих на віру настанов традиційного моралізму, з другого" [5, с. 257]. Для того, щоб політика стала автономною сферою, потрібне було виокремлення культурної моделі політичної дії, оскільки попередні моделі були або занадто універсальними, або надто конкретними, щоб забезпечити орієнтацію, необхідну у політичній системі. Ідеологія виникла тоді, коли забезпечити адекватний образ політичного процесу не могли ні найзагальніші культурні, ні найбільш прагматичні орієнтири суспільства. Її породили поєднання суспільно-політичного напруження з відсутністю культурних ресурсів для його розуміння. Головне завдання ідеології, на думку К. Гірца, полягає в тому, щоб надати сенсу незбагненим ситуаціям, побудувати їх так, щоб усередині них стала можливою цілеспрямована дія, що у свою чергу послужило б кристалізації певної соціальної групи у якості суб'єкта історії. Важливо при цьому відзначити утопічний характер ліберально-гуманістичних та соціалістичних (комуністичних) ідей, які у взаємній боротьбі між собою та з контр-утопією консерватизму визначали траєкторію руху всесвітньої історії впродовж останніх двох століть. Як справедливо зазначив Р. Арона, "як для самопізнання так і для пізнання колективної еволюції вирішальним актом є той, який трансцендує реальність, представляє те, що більше не є видом реальної дійсності, надаючи їй наслідок і ціль" [1, с. 519].

Про розкритті суспільної функції утопії слід з'ясувати важливе значення філософії в її обґрунтуванні. Зв'язок між філософією і ідеологією/утопією стає зрозумілішим, якщо використати поняття тотальної ідеології, розроблене К. Мангеймом. "Якщо поняття часткової ідеології розглядає як ідеологію лише частину висловлювань супротивника (і тільки в аспекті їх змісту), то поняття тотальної ідеології ставить під питання весь світогляд противника (у тому числі і його категоріальний апарат), намагаючись зрозуміти і ці категорії, відштовхуючись від колективного суб'єкта" [9, с. 57]. Іншими словами, там де з соціальним суб'єктом співвідноситься не тільки зміст і аспект його мислення, але передусім і форма або "стиль" цього мислення, мова йде про ноологічний рівень, пов'язаний з певними уявленнями про світ, про систему певних онтологічних та логічних положень. Тотальна ідеологія виявляє себе тоді, коли одна партія ставить собі за мету знищити не тільки конкретні цінності й ідейні позиції іншої партії, але й усю її духовну основу. Тому філософія виявляється причетною до створення такої ідеології/утопії, якщо навіть під нею розуміти дисципліну, яка робить істину предметом свого дослідження.

Проте мова тут повинна йти не про істину у логічному значенні цього слова, тобто для якої вже існують критерії істинності і хибності. Як зазначає М. Мамардашвілі, філософія не відкриває істину як дещо наявне та незмінне – вона її утверджує. Тому видатні філософи з радикальними поглядами завжди виявлялися у товаристві, де немає ніякої історії філософії, оскільки всякий раз тут стверджується, що істина знаходиться в неможливому місці – *у-топічному, а-топічному*, – в якому зв'язки мислення і моралі/етики нерозірвані. З утопічністю філософії пов'язане її ставлення до наявного соціального устрою. Вона, хоча і є соціальною за своєю суттю, але не повинна обслуговувати соціум або державу своїми ідеями, а навпаки, виявляти соціальні стереотипи, руйнуючи ілюзію тотальності пануючого порядку. М. Мамардашвілі пише, що "у цьому смислі позиція філософії є асоціальна позиція. Не антисоціальна, а асоціальна" [8, с. 207].

Взаємозв'язок ідеології/утопії та філософії може бути розглянутий через призму категорій онтичне та онтологічне. За термінологією Гайдегера їх зміст розрізняється тим, що перше позначає більш безпосередній повсякденний рівень досвіду та його незлагод, тоді як останнє стосується розуміння конститутивних структур збагненності, які становлять умови можливості для людей і роблять їх тими істотами, якими вони є: "істотами, які існують у світі й свідомі свого існування не тільки через визнання факту, що вони помирають, а отже, є смертними істотами, а й через той фундаментальний факт, що вони істоти, які визнають існування Буття, в якому відбувається їхнє власне буття" [6, с. 237]. Ш. Муф використав здійснене Гайдеггером розрізнення онтичного і онтологічного для окреслення суті політики і політичного. "Аналіз онтичного рівня ставить у свій центр різноманітні практики конвенційної політики. Аналіз онтологічного рівня стосується натомість самого способу, в який створене суспільство" [Цит. за 16, с. 186]. Філософське утвердження певної онтології суспільного життя становить передумову розробки теоретичних моделей суб'єкта історії, закладає основи його колективної свідомості навіть тоді, коли воно представлене у вигляді утопії. Разом з цим виникає питання про міру відповідальності філософів за реалізацію утопічних ідей. Платонова праця "Держава" є класичним прикладом вияву утопічної уяви, реалізація якої була пов'язана зі схопленням досвіду політичного буття й пошуком адекватних категорій для його опису та оцінки. Однак саме тоді започатковується традиція абсолютизації цих понять та ідей і використання їх у якості надісторичних абсолютів, яким повинна підпорядковуватися реальна практика.

Модерну філософію звинувачують у її нездатності передбачити наслідки впроваджених нею утопій, що привели до соціальних катаклізмів ХХ століття. Йдеться передусім про некритичну реалізацію найкритичнішої філософії ХІХ століття – марксизму. Однак, як зазначає Д. Шевчук, здатність філософії у процесі інтерпретації піддавати історичні події оцінці та критиці, визнавати відповідальність історичних суб'єктів за їх здійснення не повинні бути втрачені

в умовах осмислення сучасних соціально-політичних процесів [16, с. 191]. Такі критерії оцінки якраз і здатна задавати утопія, а не служити проектом, який мусить бути реалізованим негайно у всіх його деталях. Саме від останнього застерігав С. Франкл, критикуючи утопії з позицій християнського віровчення: "Під утопізмом ми розуміємо не загальну мету про здійснення досконалого життя на землі, звільненій від зла і страждань, а більш специфічний замисел, у відповідності з яким досконалість життя може – а тому і повинно бути – ніби автоматично забезпечено деяким суспільним порядком або організаційним механізмом" [14, с. 379]. Хоча конкретні злочини пов'язані передусім з діями реальних політиків, але як у громадській думці, так і в співтоваристві науковців довгий час панувала думка про небезпечність будь-яких утопічних філософських ідей. Особливої гостроти ця критика набула у філософії постмодернізму (критика матанаративів), у наслідок чого з'явилася велика кількість нових інструментів соціального аналізу, однак це не викликало появи нових масштабних соціальних концепцій, які б не тільки пояснили сучасні їм тенденції, але й були б ґрунтовно розроблені в історичному, методологічному і, нарешті, у світоглядному відношеннях. По суті справи, маючи у наявності потужну емпіричну базу, наука не зуміла висунути всезагальні соціальні теорії, схожі на соціально-економічне вчення Маркса, соціокультурне вчення Данилевського-Шпенглера або хоча б соціально-психологічну теорію Лебона-Фрейда. Натомість виникає велика кількість футурологічних концепцій, які намагаються відкрити загальні контури майбутнього. Чи правомірно зараховувати їх до утопій? Стверджувальну відповідь можна дати посилаючись на типологію утопій, запропоновану Т. Цимбалом, яка включає два основні їх види – утопії інерції та утопії дії [15, с. 11–13]. Перша група включає дві підгрупи:

1) антиутопії, створені енвайронменталістами, гуманістами, письменниками та кінематографістами, в яких змальовані негативні образи майбутнього, унаслідок чи то ядерної війни, чи то екологічної катастрофи, чи поневолення людей роботами-машинами або тотальним наглядом;

2) утопії інерції, в яких виведення рис утопічного суспільства майбутнього здійснюється шляхом розвитку (підсилення) певних рис сучасності, незалежно від того, як ці тенденції оцінюються: негативно чи позитивно. Майбутнє впливає з чинних екологічних, соціальних, політичних, технологічних, демографічних, економічних і моральних тенденцій. Такі утопії, зазвичай лише побіжно торкаються теми суб'єкта історії, більше наголошуючи на об'єктивному характері процесів.

Лише другий вид утопій – утопії дії – роблять наголос на тому, що для їх здійснення потрібна організована людська діяльність та цілеспрямовані стратегії втілення їх у життя. Багато авторів пов'язують їх здійснення з реалізацією загальних, або навіть універсальних цінностей, які вже не зводяться до класових інтересів пригнобленого класу, а мають більш широку соціальну базу, центральною ланкою якої виступає середній клас. Однак чи є цей клас таким, що найбільше потерпає від існуючої глобальної капіталістичної системи? Як

стверджує М. Кастельс, такі представники "нового середнього класу" як фінансисти, інвестори, бухгалтери, системні аналітики, менеджери, використовуючи свої експертні знання, забезпечують функціонування капіталістичної системи, але вони вже не "великі конструктори", а елементи, вбудовані у саму систему. Технічні нововведення, запроваджені фахівцями з різних галузей знань, сприяють підвищенню ефективності виробництва, але автоматично не вирішують проблеми їх соціальних наслідків. Окрім цього, якщо майбутній ідеал не може задати наука, а лише утопія, то чи не виявиться вона позбавленою своєї найвищої функції, визначеної П. Рікером "функцією безпритульності" або дослідження "побічних можливостей реальності", якщо ідентифікуватиметься з середнім класом? [10, с. 374].

Бажання мати більш універсальну утопію, тобто таку, що не обмежується інтересами тільки одного класу, можна реалізувати шляхом розширення меж цього класу, як це має місце в концепції репролетаризації німецького соціального філософа К.-Х. Рота, автора праці "Повернення пролетаріату" (1994). Під репролетаризацією тут мається на увазі збільшення кількості соціально незахищених трудящих у глобальному масштабі. Сучасний неомарксист обґрунтовує основну ідею своєї концепції, відмовляючись від деяких базових положень теорії класоутворення К. Маркса. Це передусім стосується положення про авангардну роль промислового пролетаріату в соціалістичних перетвореннях, яка впливала із класичної моделі капіталістичного накопичення. Новаторство концепції К.-Х. Рота полягає у розширенні структури традиційного класового суб'єкта, яка виводиться із структурних змін у процесі організації виробництва. Новий тип *неконцентрованого накопичення капіталу* та пов'язаного з ним надто *екстерналізованого типу витрат*, як пояснює філософ, заперечує принципове припущення про те, що потреби виробництва в робочій силі будуть зменшуватися [13]. Мова йде про те, що фактично зникають лише попередні, соціально гарантовані, нормальні трудові відносини, у той час як попит на негарантовані, низькооплачувані, короткотривалі контракти стрімко зростає за одночасної ліквідації офіційно регульованого безробіття. Аналіз цих процесів підштовхує К.-Х. Рота до висновку про необхідність надання особливого характеру "резервній армії", що впливає із її особливого статусу основного засобу капіталістичного примусу. Визначальною рисою нового класового суб'єкта німецький філософ вважає структурну, соціально-економічну та територіальну гомогенізацію. У середовищі цього гомогенізованого розмаїття сучасних промислових робітників, тимчасово зайнятих, безробітних, самозайнятих робітників, поденників, безземельних селян, а також робітників-мігрантів більше не може бути "привілейованої фракції". Головне організаційне завдання полягає в тому, щоб звести до купи всі сектори нового "пролетарського архіпелагу", який охоплює як країни метрополії так і периферії, бо глобалізований капітал може бути атакованим і зруйнованим лише у процесі створення глобальної мережі всіх місцевих ініціатив спротиву.

К.-Х. Рот стверджує, що з точки зору об'єктивного класоутворення склалися всі передумови для нової самоорганізації боротьби пролетаріату у

світовому масштабі. Однак було б неправильним просто вірити у стихійний розвиток суспільних ініціатив, не висуваючи при цьому програмних положень, які б сприяли перетворенню зростаючого гніву проти антигуманних і руйнівних для суспільства наслідків нового режиму накопичення у нову емансипаційну стратегію. Німецький неомарксист висловлює обережний оптимізм стосовно того, що активісти нинішніх глобальних низових конфліктів здобудуть стратегічне мислення і історично усвідомлену дієздатність. Теоретичним підґрунтям такого мислення має стати не детально розроблений утопічний проект майбутнього, а лише загальне визначення капіталізму й соціалізму. Оскільки загальною характеристикою капіталізму визнається притаманний йому відкритий спосіб виробництва, то і його подолання можливе у тому випадку, якщо форми спротиву і фантазії експлуатованих будуть спроектовані на не менш відкриті пост-капіталістичну і пост-"реально-соціалістичну" альтернативи. Метою виступає соціалізм "як відкритий спосіб виробництва, який характеризується суспільною власністю на засоби виробництва і виробництвом, спрямованим виключно на задоволення суспільних потреб, виявлених базисно-демократичним шляхом" [13]. Навколо такого незмінного ядра соціалістичної суспільної формації як головної мети сконцентруються різноманітні варіації та стадії розвитку суспільного привласнення та індивідуальної власності, що засвідчує її принципово відкритий характер.

К.-Х. Рот виступає прихильником самоуправління прямої пролетарської демократії, яка виступить у якості "контр-влади" до існуючих державних інститутів. Основна загроза існуванню таких самоорганізованих об'єднань полягає в тому, щоб їх не використали зовнішні по відношенню до класу сили, як це сталося з Радами. Критики концепції німецького філософа звинувачують її в утопічності ідеї прямої демократії, бо важко собі уявити сучасне суспільство без формального права та розвиненої системи державних інституцій. Однак обмеженість однієї утопічної пропозиції може бути виправлена лише іншими пропозиціями. Так, на наш погляд, ідея "контр-демократії" П. Розанвалона виглядає в цьому плані більш реалістичною [11]. Слушною є думка останнього про те, що жодна утопія не зникає, "доки не з'являться історичні умови, здатні її заперечити" [12, с. 215]. Тож численні спроби знайти альтернативи існуючій капіталістичній системі та наявним державним інституціям лише підтверджують правильність цих слів.

Отже, класова свідомість неодмінно передбачає утопічний елемент, бо в утопічному центрі свідомості поєднуються специфічні за своєю структурою воля до дії і бачення перспективи; вони обумовлюють одна одну і надають певної своєрідності кожній формі сприйняття історичного часу. Дієва утопія, хоча і формується в межах певної філософії, не може бути справою окремого мислителя. "Лише тоді, коли утопічна свідомість окремої людини поглинає вже існуючі у соціальному бутті тенденції і виражає їх, якщо потім ці тенденції в наданій їм новій формі повертаються у свідомість цілих суспільних верств і перетворюються в дії, лише тоді поряд з існуючим соціальним порядком може

виникнути протидіючий йому соціальний порядок" [9, с. 177]. Зорієнтуватися у наявній ситуації, переконатися у правильності прийнятого рішення можна лише за умови наявності у свідомості якщо не цілісного образу історії, то принаймні її окремої епохи. Сучасні соціальні філософи лівої орієнтації наголошують на тому, що капіталізм не зникає, а реконструюється. Він зберігає такі свої формоутворюючі особливості як наймана праця і конкуренція у накопиченні капіталу, загострюючи при цьому нерівномірність розвитку різних країн і цілих континентів. Тому заперечувати наявність класового антагонізму безглуздо, в чому й переконують нас автори нових класових теорій. Вони намагаються в утопічній формі знайти протитоту капіталістичному режимові накопичення, який руйнує цілі суспільства, створює авторитарні системи політичного панування, заколисує соціальні конфлікти ерзац-реальністю капіталізму ЗМІ, знову звертається до расизму як до важеля розколу революційного класу і прагне в подальшому остаточно знищити працю і природу як найелементарніші джерела суспільного багатства в гонитві за стабілізацією орієнтованого на прибуток виробництва капіталу. Колективний характер альтернативного проекту утврджує нерозривний зв'язок утопії з класовою моделлю суб'єкта історії, де на роль останнього сьогодні претендують найбільш експлуатовані глобалізованим капіталом трудящі та позбавлені і такої можливості безробітні.

Бібліографія

1. Арон А. Избранное. Введение в философию истории. – М., СПб, 2000.
2. Бодрияр Ж. Симулякри і симуляція / Пер. з фр. В. Ховхун. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2004.
3. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. – СПб.: Университетская книга, 2001.
4. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / Пер. с англ. под. ред. В. И. Иноземцева. – М.: Логос, 2004.
5. Гірц К. Інтерпретація культур. – К.: Дух і Літера, 2001.
6. Дилон М. Безпека, філософія та політика // Глобальні модерності / За редакції М. Фезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона; Пер. з англ. Т. Цимбала. – К.: Ніка-Центр, 2008. – С. 221-250.
7. Лаврова А. Г. Актуальность утопии как культурологическая проблема: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата культурологи. Специальность 24.00.01. – теорія и история культуры, Челябинск – 2009.
8. Мамардашвили М. К. Опыт физической метафизики. – М.: Прогресс – Традиция, 2008.
9. Мангейм К. Идеология и утопия // Мангейм К. Диагноз нашего времени : Пер. с нем. и англ.. – М. : Юрист, 1994. – С. 7–277.
10. Рікер П. Ідеологія та утопія / Пер. з англ.. – К.: Дух і Літера, 2005.
11. Розанвалон П. Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність / Пер. з фр. Є. Марічева. – Вид. дім "КМА", 2009.

12. Розанвалон П. Утопічний капіталізм. Історія ідеї ринку / Є. Марічев (пер. з фр.). – К.: Видавничий дім "КМА", 2006.

13. Рот К.-Х. Новые классовые отношения и перспективы левых [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [/http://www.aitrus.info/node/1071](http://www.aitrus.info/node/1071)

14. Франкл С. Л. Ересь утопизма // Квинтэсенция: философский альманах, 1991. – М. : Политиздат, 1992. – С. 378–395.

15. Цимбал Т. Утопічне мислення: перемінливі функції та доля // Франкел Б. Постіндустріальні утопісти / Пер. з англ. - К.: Ніка-Центр, 2005. – с. 5–18.

16. Шевчук Д. М. Філософські передумови політичної теорії // Актуальні проблеми духовності. Збірник наукових праць. Випуск 13. – Кривий Ріг: ДВНЗ "КНУ", 2012. – С. 184–191.

УДК 94(477) "1917/1919": 070

О. О. Лейберов

РОСІЙСЬКА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ЕМІГРАЦІЯ НА УКРАЇНУ ТА ЇЇ САМОВИЗНАЧЕННЯ У РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЯХ 1917–1919 РОКІВ

Сучасний період історичного розвитку України нерозривно пов'язаний з всебічною суспільно-політичною та економічною модернізацією українського суспільства. Саме тому на перший план виходять та набувають неабиякого значення найбільш освічені прошарки українського соціуму, які здатні організовувати та проводити намічені в країні перетворення для того, щоб вивести її в число найбільш процвітаючих держав світового співтовариства. У таких умовах вивчення історії формування української інтелігенції, її соціокультурного обличчя, ціннісних орієнтирів, взаємовідносин з представниками інтелігенції інших національних груп у процесі історичного розвитку стає одним з головних завдань вітчизняної історичної науки. Не останнє місце в цих процесах займають історико-політичні реалії доби національно-визвольної революції 1917–1920 рр.

Складаючи частину загальноімперського інтелігентського стану, являючись нерозривно пов'язаними з російською інтелігенцією, українські представники інтелектуальної праці корінним чином розійшлися зі своїми російськими колегами у бурхливі часи революційних потрясінь. Революційні події, що характеризувалися масштабними кризовими явищами, призвели до громадянської війни, загибелі імперії Романових та спроби утворення на її уламках незалежних національних держав. У цей період інтелігенція часто виступала ініціатором та активним учасником революційних перетворень. Незважаючи на це, домінуюча роль даного соціального прошарку в

суспільному житті була втрачена. Саме це спонукало значну частину її представників відійти у тінь та перестати займатися активною політичною та професійною діяльністю. Революція та громадянська війна не тільки розкололи інтелігенцію як соціальну верству, а й змінили внутрішній світ російського інтелігента того часу, його систему цінностей, натомість сформували нові культурні орієнтири, нове світосприйняття. На місце активної діяльності та революційної боротьби приходять загальна апатія, заглиблення в себе, намагання розібратися в причинах невдач та відповісти на питання поставлені часом. Представники російської інтелігенції, учасники революційних подій, аналізуючи конкретні соціально-економічні, політичні, культурні умови, що склалися в тогочасному суспільстві намагалися дати конкретну відповідь чому не склалися відносини народу та інтелігенції, яке місце займала остання в революційних подіях, і що робити далі.

При аналізі історіографії проблеми варто відмітити, що емігрантська, радянська і сучасна російська історична література представлена чисельними монографічними дослідженнями, статтями в наукових періодичних виданнях, різного роду науково-публіцистичними роботами. У наукових дослідженнях радянського періоду висвітлювалися окремі сторони загальної проблеми (участь інтелігенції у революційному русі та громадянській війні в Росії, формування її політичних позицій та орієнтирів, еволюція суспільно-політичних поглядів, особливості професійної діяльності, характер її повсякденного життя та побуту). Відзначаючи велику цінність робіт з історії інтелігенції радянського періоду, необхідно зауважити, що всі вони писалися для утвердження офіційної ідеологічної теорії диктатури пролетаріату. Тому для інтелігенції завжди відводилася допоміжна другорядна роль [1–5].

Історіографія новітнього часу відрізняється рядом особливостей, обумовлених якісними трансформаціями, що відбулися в російській історичній науці. Відбувся докорінний перегляд концептуальних положень, розширилась тематика наукових досліджень, активізувались дослідження з історії різних професійних груп представників інтелектуальної праці, провінційної інтелігенції [6–8]. Разом з тим необхідно відмітити, що в сферу інтересів російських дослідників до цього часу не потрапили питання пов'язані з перебуванням представників російської інтелектуальної еліти в революційну добу на теренах незалежних українських національних державних утворень.

Нажаль, необхідно констатувати, що в українській історичній науці також відсутні дослідження з даної проблематики. Це викликано не лише розбіжністю наукових інтересів, а й рядом соціально-політичних факторів, що існують між Україною та Росією після здобуття ними незалежності.

Об'єктом дослідження нашої публікації стала дискусія, що виникла між представниками російської еміграції на шпальтах української періодичної преси на початку 1919 року. Спроба пересічних інтелектуалів-емігрантів зрозуміти своє місце в революційних подіях переросла в гостру дискусію, в процесі якої

виявилися риси девіантної поведінки, притаманної тогочасній російській інтелігенції. В цій дискусії проявилися особливості колективної свідомості всього соціального стану. Вона розкрила не лише тогочасне кризове становище російської інтелігенції, а й причини, що до нього призвели.

Коли мова заходить про російського інтелігента доби революції 1917–1920 рр., одразу згадується майже карикатурний образ, змальований письменником Іваном Буніним у його "Одеських щоденниках 1919 року". Майбутній нобелівський лауреат не без іронії та сарказму, писав: "Говорить, кричить, заїкаючись, зі слиною на губах, очі через криво висяче пенсне здаються особливо лютими. Краватка вибилася ззаду на брудний комірець, жилетка до неможна забруднена, на плечах малого піджака – лупа, сальне рідке волосся нерозчесане ... І мене запевняють, що ця гадюка нібито палає "полум'яною, самовідданою любов'ю до людини", "спрагою краси, добра та справедливості!" [9]. Однак, варто зауважити, що не всі представники російської інтелігенції підходили під цей типаж. Більшість представників інтелігентської верстви була чесними, мужніми професіоналами, справжніми патріотами, готовими не роздумуючи покласти своє життя на олтар революції.

Повалення монархії в лютому 1917 року викликало надзвичайний духовний підйом, що згуртував суспільство. Більшість інтелігенції позитивно зустріло початок революції, яка на їх думку повинна була ліквідувати все старе та консервативне у житті, культурі, мистецтві та відкрити шлях до плodотворної праці. Реформи Тимчасового уряду – відміна станів, проголошення громадянських свобод, відділення церкви від держави спочатку давали надію на поступову демократизацію життя суспільства, без радикалізації боротьби. Проте, Тимчасовому уряду не вдалося подолати кризи. Революційні ілюзії більшої частини інтелігенції розвіялися протягом 1917 року. Наростало розчарування Тимчасовим урядом, що не виправдав надій покладених на нього інтелігенцією. Подальший розвиток революційних подій, що привів до влади більшовиків, викликав ще більш негативну реакцію частини інтелігенції.

Жовтнева революція та наступний розгін Установчих зборів були сприйняті як спроба узурпації влади. Більшовицький переворот та громадянська війна остаточно розкололи російську інтелігенцію. Частина її засудила нову владу вбачаючи в ній руйнівну силу, що несла смерть Росії та її культурі, інша – всебічно підтримала більшовиків. Однак, найчисельніша група інтелігенції зайняла позицію неутручання. Це пояснювалося тим, що з одного боку багато представників цієї групи виступали проти самодержавства та не підтримували існуючого до революції політичного ладу, а з іншого не розуміли суті радянської влади та боялися революційного народу. Життя змушувало інтелігенцію або співробітничати з новою владою, поступаючись своїми принципами і поступово перетворюватися на лояльних до нового режиму радянських службовців, або емігрувати. Недовіра до нової влади, відсутність політичних свобод та гарантій, зростаючі масштаби червоного терору доповнювалися

економічними негараздами, голодом та безробіттям. У своїх листах російський художник Олександр Плігін, який на початку 1918 року жив та працював у Москві характеризуючи ситуацію в якій опинилася інтелігенція, писав "...головне занепад волі та енергії. Але я борюся, дуже борюся. Важко, не можу знайти себе..." і потім додавав, що "сучасна публіка не рахується з бажаннями та меланхоліями митця. У мене зараз таке безгрошів'я, що рідко таке колись було" [10]. Його підтримав колишній директор 1-го Петербурзького кадетського корпусу генерал Ф. О. Григор'єв. У своєму щоденнику за липень 1918 р. він писав: "Колишні аристократи та інтелігенти торгують в крамницях, в кафе, їздять "зайцями" в трамваї та спекулюють: купивши у мішечників борошна, не гребують перепродати..." [11].

Шукаючи виходу з ситуації що склалася, представники російської інтелігенції почали масово виїжджати у сусідню Українську Державу, де ситуація на той час була значно кращою. Ось як згадував у своїх мемуарах впливовий діяч єврейського політичного руху Арнольд Гольденвейзер: "Усі, хто як тільки міг, потягнулися до нас на південь. Київ, хоч і на короткий час став справжнім всеросійським центром. До нас приїхали правління всіх банків, придворні та аристократичні кола. За ними потягнулася інтелігенція – адвокати, професори, журналісти. Всі поспішали до Києва" [12]. Російська інтелігенція осідала не лише у столиці. Іван Бунін працював в одеській газеті "Наше Слово" "... яку ми, колишні співробітники "Русского Слова" почали випускати з березня в повній упевненості на більш менш спокійне існування до повернення у Москву". Однак населення України не дуже радісно зустрічало хвилі емігрантів. Так сучасник подій В. Мякотін згадував: "Серед цих біженців переважали люди з солідним статком... не стримуючи себе у витратах, вони пришвидшували процес зростання цін. На цьому ґрунті у місцевого київського населення виникало незадоволення проти приїжджих, а місцева українська преса з свого боку всіляко намагалася роздути таке невдоволення, приписуючи майже всім великоросам самі чорні та злі задуми проти Малоросії, весь час цькуючи цих "москалів" тим "українським хлібом", який вони їдять у Києві" [13]. Відносно вільне життя на Україні російської інтелігенції за часів гетьманату Павла Скоропадського, якій масово залучав її на державну службу, різко змінилося з приходом до влади Директорії Української Народної Республіки. "Час панування Директорії, всього тільки шість тижнів, був часом самого необузданого українського націоналізму та русофобства" – згадував очевидець подій. "Вживання російської мови не допускалося, навіть, наряду з українською." [14]. Мовна дискримінація викликала осуд та стала однією з причин не прийняття російською інтелігенцією української революції. Більшість представників російської інтелігенції, що проживали у цей час на Україні, продовжували сприймати її та режим Директорії, як "...щось не справжнє, щось, що не може, та і не має права існувати окремо від Великоросії". Нова влада відновленої УНР запровадила "трудоий принцип", на основі якого

повинна була формуватися нова виборча система до органів влади. Трудова формула виключала не тільки російську інтелігенцію, що проживала в Україні та сподівалася отримати політичні права, а й зрусифіковану українську інтелігенцію. Українська національна інтелігенція, що прийшла до влади в результаті переможного антигетьманського повстання негативно поставилася до своїх російських "колег по цеху", справедливо вважаючи їх політичними конкурентами в боротьбі за владу на Україні та носіями антиукраїнських державних настроїв. Небажання великоросів побачити незалежну українську державу на чолі з національною інтелігенцією все більше і більше віддаляла українців від росіян.

Однак, з середини січня 1919 року військово-політична та економічна ситуація в УНР стала швидко погіршуватися. Оголошення Директорією війни Радянській Росії призвело до широкого наступу більшовицьких армій на Україну. У період з 18 по 26 січня війська Червоної армії зайняли Полтаву, Богучар, Луганськ, Конотоп, Бахмач та Катеринослав, а 5 лютого – Київ. Ще раніше, 28 січня Директорія залишила столицю та переїхала до Вінниці. Разом з Директорією, урядом та армією Київ покинула значна кількість представників інтелігенції "продовжуючи сумний біженський шлях", особливо та її частина, що вже відчула на собі всі "переваги" радянського ладу та жахи більшовицького режиму.

Саме у Вінниці, що на певний час стала новим політичним центром УНР, у представників російської інтелігенції з'явилася можливість та час замислитися над тією роллю, що виконує інтелігенція у бурхливих революційних подіях. Дискусія розгорілася на сторінках місцевої газети "Подольское слово" після появи в одному з номерів статті П. П. Ординського під гучною назвою "Pro domo sua", що у перекладі з латинської мови означає "на захист власного дому, на захист свого"[15].

Розмірковуючи про роль інтелігенції в історії Росії, автор звертається "до тих давніх часів... коли соціальні відносини були настільки простими, що аграрна реформа мислилася та здійснювалася за програмою Омеляна Пугачова – на зрівняння всіх трьохаршинною могилою", саме тоді на думку П. П. Ординського в епоху "широких фігур та власних голосів" народився майже забутий звичай повеселити себе чесним кулачним боєм. Бій розпочинали "хлопці - бешкетники", які одразу після початку відбігали в сторону. Після того, як починала перемагати одна із сторін, "у всьому таборі крикунів, належності до партій, що билися, піднімався гвалт "чур-чур так неможна, не по правилам". Але на них ніхто не звертав уваги. Після бою весь цей натовп з верещанням та криками вертівся навколо переможців, намагаючись їм догодити як тільки можна". Далі він пише: "Коли я думаю про роль інтелігенції в історії сучасної революції, мені чомусь приходять на згадку хлопці – бешкетники. Коли ряди буржуазії та демократії не наважувалися зробити перший удар, духовні мужі з обох сторін кричали, підбурювали до бою на

мітингах, зборах та на сторінках газет. І боротьба розпочалася... інтелігенція відійшла убік і оголосила себе нейтральною. Лається та плюється у безсилій злобі. Інша частина, незначна, намагається взяти участь у боротьбі титанів, бігає, метушиться під ногами та голосно верещить. Ці ентузіасти... намагаються примусити учасників революції дотримуватися теоретичних правил боротьби, не бажаючи усвідомлювати всієї нікчемності своїх зусиль. Ентузіасти загинуть у цій боротьбі та будуть знищені переможцем. Хто б не отримав перемогу, він завжди буде користуватися послугами інтелігенції, іноді неохоче, частіше – з огидою та відразою. На це переможця спонукає становище. Адже жодна з сторін не може самостійно керувати державницьким кораблем, одна з своєї темної неосвіченості, інша – із-за мало чисельності, ліні та небажання працювати...". Завершуючи статтю автор підсумовує: "Останнім сполохом героїзму та прагнення показати своє право на вплив у країні був саботаж радянської влади у Великоросії. Під час цієї боротьби відбулася загибель інтелігенції як класу та розкол на табори невеличкої жменьки ентузіастів та величезної маси нейтральної, чиє життя схоже на щедрінського премудрого піскаря, повного жаху за завтрашній день та турботи з приводу немилості сильних миру сього. З кожним днем тане купка ентузіастів та все глибше засмоктує багно буденності та морального падіння нейтральну інтелігенцію, донедавна таку пихату своїм званням і становищем".

Безперечно, дана публікація стала результатом тривалих роздумів та переживань автора. Однак, він і не сподівався, що піднімає тему, яка турбувала тоді багатьох, і ставить ті питання, на які багато хто шукав відповіді. Неочікуваний резонанс, породжений статтею, був приємним сюрпризом для автора. Першим відгукнувся журналіст С. Рапопорт. Вже у наступному номері "Подільського слова" від 12 березня 1919 р. побачила світ його стаття "Пігмаліон та великий німий". Непогоджуючись з П. Ординським, автор наголошує на тому, що в жодній з європейських мов не існує слова "інтелігенція" та "інтелігент" у тому значенні, яке вкладається в нього у російській мові. Якщо в Європі інтелігент – це той, хто займається розумовою працею, то для російської дійсності, на думку С. Рапопорта, це майже синонім революціонера. На його думку, російська інтелігенція схожа на героя давньогрецького міфу майстра Пігмаліона, який створив Галатею. Так само і російська інтелігенція "шукає, збирає та оживляє цю силу великого німого". Великий німий – це народ, який століттями спав і ніяк не міг прокинутися. І тільки інтелігенція змогла розбудити народ, підготувати та повести його за собою. Однак сталося так, що "у революційній драмі вона залишилася без ролі" і тому "відійшла, віддалилася у свій окремий світ ідей, надій та прагнень". Саме цим автор статті пояснює пасивність інтелігенції у революційних подіях. Разом з тим він висловлює надію, що "російська інтелігенція знову візьме на себе велику місію Пігмаліона – творця і надалі буде нести свою велику справу" [16].

Наступним учасником дискусії став адвокат А. Поляцький, який виступив у наступному номері газети зі статтею "На захист інтелігенції" [17]. "Не можна

трагедію перетворювати на водевіль. До глибокої трагедії, що переживає російська інтелігенція потрібно підходити обережно, без жартів", – пише автор, і продовжуючи зауважує, що "російська інтелігенція ніколи не грала ролі хлопчаків-бешкетників. Інтелігенція не розгойдувала борців, вона сама йшла за народ на страждання та смерть. Гірше того, йшла на терор та вбивства всупереч своїм внутрішнім переконанням". На думку автора у російського інтелігента десятиліттями не було особистого життя. Віддаючи всі сили у боротьбі з самодержавством, російський інтелігент відмовився від усіх благ життя, але "Галатея ожила та одразу накинулася та устромила кігті в тіло Пігмаліона. Між російською інтелігенцією та російським народом відкрилася велика прірва. Століттями мовчавший "великий німий" заговорив, і з'ясувалося, що його мова нічого спільного з мовою російської інтелігенції не має. Народ та інтелігенція виявилися на різних рівнях культури. Їх вимоги до політичного моменту, різко розійшлися, їх методи боротьби та самоствердження виявилися діаметрально протилежними. Найгірше те, що Галатея не визнала самого Пігмаліона". На думку Поляцького народ не оцінив інтелігенції та її жертви. Крім того, народ підвів всю інтелігенцію під спільний знаменник – "кадет" і відштовхнув її від себе. Щоб подолати цю прірву, в інтелігенції є два шляхи: або вона опуститься до рівня народної маси і тоді розчиниться в ній, або в разі активізувати свою енергію, продовжити свою культурну роботу, щоб підняти рівень мас, наблизити їх до себе та подолати прірву, на краю якої вона опинилася. Констатуючи значний розрив інтелігенції з народом, автор статті говорить про практичне знищення інтелігенції як класу, про її "випадіння" із самої соціальної структури російського суспільства. Наступним у дискусію включився М. Германов, якій у своїй статті "Народ та інтелігенція" зробив спробу не лише висловити власні думки, обґрунтувати свій погляд на проблему, а й підсумувати попередників та підбити підсумки дискусії [18].

На початку своєї статті він піддає нищівній критиці погляди інших учасників дискусії. Погоджуючись з тим, що становище російської інтелігенції дійсно трагічне, він безкомпромісно заперечує П. Ординському та С. Рапопорту в тому, що змінити нічого не можна, що інтелігенція вже відіграла свою історичну роль і повинна поступитися місцем іншим соціальним групам, а її майбутнє – прислужувати тим, хто переможе в революційній боротьбі. Продовжуючи свою думку, М. Германов ставить запитання – "що таке російська інтелігенція" і в чому причини того трагічного становища в якому вона опинилася. Відповідаючи на ці запитання, він заявляє, що "російську інтелігенція аж ніяк не можна ототожнювати з російськими революціонерами та революційними гуртками. Це лише частина (можливо й найкраща) всієї російської інтелігенції. І кадет – інтелігенція, і повітовий лікар, і прокурор, і акцизний чиновник, що полюбляє філософствувати, і безкінечна когорта чеховських героїв. У нас говорять про існування інтелігенції як класу. Але це насправді курйоз, трагічний курйоз російської дійсності. І цей курйоз – джерело катастрофічного становища російської інтелігенції."

Далі автор пише, що "значна культурна відсталість народних мас, глибока прірва, що існує між їх народно-побутовим укладом, психікою, всією структурою та тими елементами, що отримали шкільне, культурне шліфування – ось причини, які призвели до того, що самі різномірні, часто протилежні за політичними поглядами елементи були об'єднані в уяві народу, по одній тільки ознаці "інтелігентності", в єдиний протилежний клас. Ось чому всі інтелігенти – "кадети".

На думку Германова помилка російської інтелігенції полягає в тому, що у безкінечних суперечках, де "одні гасла та теорії протистояли іншим теорія і гаслам, причому і ті і інші переслідували одну ціль – народне благоденство" вона прогледіла те, що народу абсолютно байдужі самі носії цих теорій та гасел, незалежно від їх партійної приналежності. Потім він додає, що у народу та інтелігенції не має навіть спільної мови, якою б вони могли розмовляти. "В Англії між лордом та простим селянином значно більше спільних інтересів, понять та слів, ніж у російського мужика та будь-якого інтелігента. В своїй загальній масі російська інтелігенція багато базикала та дуже мало діяла. Тому опинилася зовсім відірваною від народу. Герцен вважав це хворобою. Він був пророком. Але хвороба виявилася невиліковною та смертельною. Народ повстав і знищив всіх, хто говорить чужі і незрозумілі слова".

Таким чином, учасники дискусії спробували відповісти на головні питання, що ставила перед собою російська інтелігенція XIX – початку XX століть – "хто винний" і "що робити". І якщо по першому запитанню погляди всіх авторів сходилися на тому, що інтелігенція сама винна, що опинилася в такому жахливому становищі, то однозначної відповіді на друге питання не існувало.

П. Ординський вважав, що інтелігенції не залишається нічого окрім як загинути в революційній боротьбі або піти на службу до того, хто перемаже в революції. С. Рапопорт та А. Поляцькій наголошували на тому, що інтелігенції необхідно самоізолюватися від революційних подій, адже вона свою місію виконала, і чекати коли знову з'явиться в ній потреба і народ знову її призове. Журналіст М.Германов взагалі не зміг відповісти на це запитання.

У даній ситуації особливий інтерес представляє позиція, яку зайняла свідомо українська національна інтелігенція. Слідкуючи за перебігом дискусії невідомий автор, що писав під псевдонімом В. З-ий, виступив на шпальтах газети "Життя Поділля" зі статтею "Інтелігенція українська і інтелігенція України" [19]. Він писав: "Минуло вже 12 місяців з початку революції, 20 місяців з тієї пори, коли вперше серед розпорошеної обивательщини гучно пролунало гасло "організуйтеся". Інтелігенція, завдяки своєму розумінню і більшій рухливості, перша утворила численні організації. Але її вихована російською школою кволість, непрацездатність привела до того, що численні організації почали завмирати і до того часу, коли робітники, селяни утворили дуже енергійні організації, інтелігентські органи почали вже нидіти. Почасті спричинилася тут ще зросійщення нашої інтелігентської обивательщини: коли народ

поставив свої організації на національно-українські позиції, наша міська інтелігенція стала на загальноросійську позицію...

Тепер, коли... інтелігенція суто народна – інтелігенція українська вичавила і виявляє надзвичайну енергію і в запалі творчості, в запалі боротьби – російська і обрусіла інтелігенція на Україні або бурчить, або мовчить зціпивши зуби та у своїй безсилій кволості марить про допомогу зі сторони: покладає свої останні надії разом з буржуазією, на когось. Думає, що хтось прийде і верне її минуле панування, чи то може японці, чи Денікін з "добровольцями" чи Антанта зі славнозвісним Енно. Зникають одна за другою їх останні надії, а вони уперто марять, уперто чекають дива. Нещасні фантасти!" [20]. Не втрачаючи надії, автор продовжує сподіватися, що "...Вся інтелігенція...на Україні повинна зрозуміти з ким їй водитись. Українська свідомо інтелігенція чекає од всієї інтелігенції України, що вона проявить свій організуючий, творчий державний розум і в повній співпраці і контакті поведе всі національності України до кращого майбутнього. ...неукраїнська демократична інтелігенція не стане в ім'я ідеалів російського імперіалізму гальмувати творчу роботу української демократії" [21]. І на завершення автор наголошує на тому, що чітко визначена політична позиція інтелігенції остаточно переконає "українську демократію... чи ворогів, чи друзів вона може вбачати в тих хто тут на Україні носить почесну назву "робітників інтелектуальної праці". А народ тоді остаточно зрозуміє різницю між інтелігентом і "паном"-поміщиком.

Коли селянам і робітникам можна дещо пробачити, то від інтелігенції треба вимагати не мало. Кому багато дано, з того і спитають багато" [22].

Підсумовуючи необхідно наголосити на тому, що в умовах революції та громадянської війни інтелігенція втратила своє привілейоване становище в структурі російського суспільства. Вона втратила не лише ряд економічних привілеїв, а й особливий соціальний статус. Втрата домінуючих позицій призвела до гострого конфлікту інтелігенції з владою. Роки революційного лихоліття призвели до розколу інтелігенції як цілісного суспільного прошарку. Революція змінила внутрішній світ інтелігента того часу, сформувала нові культурні орієнтири, нові символи його свідомості, нову систему цінностей, нове світосприйняття.

По-друге, у роки громадянської війни сформувався феномен девіантної поведінки інтелігенції, який проявився у зміні характеру реалізації власного потенціалу. Інтелігенція перестає працювати на відбудову суспільства, а навпаки діє на його руйнацію, поглиблюючи своєю діяльністю соціально-політичну кризу. Девіантна поведінка представників російської інтелігенції була наслідком кризи світосприйняття та втрати моральних орієнтирів. Ці фактори у свою чергу були викликані розчаруванням російською революцією, її невідповідністю тому ідеальному образу, за втілення якого боролися покоління інтелігенції.

Революція змінила також і колективну свідомість інтелігенції. Значна її частина поступившись принципам, пішла на співпрацю з новою владою,

ставши фундаментом так званої "нової радянської інтелігенції". Інша частина, що не змогла змиритися з більшовицьким режимом, все гостріше відчувала себе жертвою соціального експерименту, що проявлялось в суспільній свідомості у формуванні нового психосоціального комплексу "жертвовності", прилучилася до антибільшовицької боротьби, або була змушена емігрувати з Радянської Росії за кордон.

Навіть у такій нетривалій дискусії, за участю кількох представників інтелігенції, окрім раціонального мислення з усією гостротою проявилися всі негативні риси притаманні представникам тогочасної російської інтелектуальної еліти – небажання вислухати та зрозуміти опонента, критиканство, намагання будь-якою ціною нав'язати власну думку, вузькість політичних інтересів, віра в своє месіанське призначення, самозаглиблення, відірваність від життя та конформізм.

Не змогла, і навіть не бажала, російська інтелігенція шукати компроміси, робити кроки на зустріч у спільній антибільшовицькій боротьбі з представниками національних еліт колишньої російської імперії. У свою чергу, всі намагання представників українського політичного проводу залучити на свій бік представників інтелігенції Росії наштовхувалися на глуху стіну нерозуміння загальної боротьби проти спільного ворога. Неприйняття великоросійською інтелігенцією ідеї створення незалежної УНР та прагнення українського народу до розбудови власної самостійної держави, стало однією з причин поразки національно-визвольної революції в Україні.

Література

1. Вольфсон С. Я. Интеллигенция как социально-экономическая категория / С. Я. Вольфсон. - М.-Л., 1926. - 130 с.
2. Знаменский О. Н. Интеллигенция накануне Великого Октября (февраль-октябрь 1917 г.) / О. Н. Знаменский. - Л., 1988. – 270 с.
3. Карапетян Р. О. Становление и развитие интеллигенции как социального слоя. / Р. О. Карапетян - М., 1974 - 230 с.
4. Келлер Б. А. Пролетарская революция и советская интеллигенция. / Б. А. Келлер - М., 1937. - 45 с.
5. Пинегина П. А. К вопросу о политическом размежевании буржуазной интеллигенции в период Октябрьской революции (1917–1918). / П. А. Пинегина. // Вестник МГУ. Серия истории. – 1974. – № 2. – С. 45–67.
6. Казапин И. Е. Забытое будущее: Советская власть и российская интеллигенция в первое послеоктябрьское десятилетие./ И. Е. Казапин - Волгоград, 2001. - 527 с.
7. Лившин А. Я., Орлов И. Б. Власть и народ: "сигналы с мест" как источник по России 1917–1927 годов./ А. Я. Лившин, И. Б. Орлов // Общественные науки и современность. – М., 1999. – № 2.- С. 73-126.
8. Меметов В. С., Данилов А. А. Интеллигенция России Уроки истории и современность (Попытка историографического анализа проблемы) /

В. С. Меметов, А. А. Данилов // Интеллигенция России Уроки истории и современность. Межвузовский. сб. научных трудов. – Иваново -ИвГУ, 1996. – С. 36-52.

9. Бунин И. Окаянные дни. Дневники, статьи, воспоминания./ И. Бунин. - М.: АСТ-Олимп, 2001. – с. 125.

10. Баранова С. Александр Плигин. Один из них.../ С. Баранова // Родина. – 1994, № 7. – С. 87.

11. Григорьев Ф. Завидую сверстникам скончавшимся до революции / Ф. Григорьев // Родина. – 1995. – № 8. – С. 32.

12. Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний / Революция на Украине по мемуарам белых / Сост. С. А. Алексеев, под ред. Н. Н. Попова. – Репринтное воспроизведение издания 1930 г. - Киев: Политиздат Украины, 1990. – С. 44.

13. Мякотин В. Из недавнего прошлого / Революция на Украине по мемуарам белых / Сост. С. А. Алексеев, под ред. Н. Н. Попова. – Репринтное воспроизведение издания 1930 г. – Киев: Политиздат Украины, 1990. – С. 223–224.

14. Гольденвейзер А.А. Вказ. праця. - С. 48.

15. Ордынський П.П. Pro domo sua // Подольське слово (Вінниця). – 1919. - 4 марта, № 5 – С. 4.

16. Рапопорт С. Пигмалион и великий немой // Подольське слово (Вінниця). – 1919. - 12 марта, № 11 – С. 3.

17. Поляцкий А. В защиту интеллигенции // Подольське слово (Вінниця). – 1919. - 14 марта, № 13 – С. 2.

18. Германов М. Народ и интеллигенция // Подольське слово (Вінниця). – 1919. - 16 марта, № 15 – С. 3.

19. В. 3-ій Інтелігенція українська і інтелігенція України / Життя Поділля (Вінниця) – 1919 - 21 березня. - № 25 – С.2-3.

20. Там само. – С. 2.

21. Там само – С. 2-3.

22. Там само. – С. 3.

УДК: 94 (4) "1941/1945": 327

Л. М. Мицик

ДО ПИТАННЯ ПРО РУХ МІСТ-ПОБРАТИМІВ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

В статті визначаються особливості розвитку радянсько-британських громадських зв'язків у 1941–1945 роках. Автор доводить протиборство у цій сфері двох тенденцій: об'єктивної необхідності розширення в умовах

військово-політичного союзу СРСР та Великої Британії суспільно-політичного співробітництва, з одного боку, та авторитарною практикою радянських державних структур і протидією їй британських властей, що гальмували це співробітництво, з іншого.

Ключові слова: Громадські зв'язки, ідеологічна експансія, тоталітаризм.

В статье раскрываются особенности развития советско-британских общественных связей в 1941–1945 годах. Автор доказывает противоборство в этой сфере двух тенденций: объективной необходимости расширения в условиях военно-политического союза СССР и Великобритании общественно-политического сотрудничества, с одной стороны, и тормозившими этот процесс авторитарной практикой советских государственных структур и вызываемым ею противодействием британских властей, с другой.

Ключевые слова: Общественные связи, идеологическая экспансия, тоталитаризм.

The paper deals with specifics of development of the Soviet-British public relations in 1941–1945. The author emphasizes antagonism of two trends in that area: objective necessity of expansion of public co-operation within the framework of military-political alliance of the USSR and Great Britain, on one hand, and authoritarian practices of the Soviet governmental bodies and negative reaction of British authorities, which impeded that process, on the other hand.

Key words: Public relations, ideological expansion, totalitarianism.

Виникнення антигітлерівської коаліції і наявність у її учасників спільної мети – визволення людства від загрози нацистського поневолення – створили унікальну можливість для розвитку між СРСР та Великою Британією різних форм громадських зв'язків. Водночас співробітництво, в орбіті якого опинилися тоталітарний сталінський режим і одна з найрозвиненіших демократій Заходу, виявилось складним і суперечливим. Хоча вивчення радянсько-британських суспільно-політичних зв'язків в межах дослідження історії антигітлерівської коаліції почалося ще у 60-х роках ХХ століття, вони і досі залишаються однією з недостатньо досліджених проблем, відсутні узагальнюючі праці з історії "народної дипломатії" часів війни, проаналізовані лише окремі її аспекти. Результатом нерозробленості теми є наявність у сучасній історіографії двох діаметрально протилежних тенденцій: одна частина дослідників вважає, що у роки війни міжнародні громадські зв'язки були перервані, інша підкреслює їх активізацію. До того ж, історіографії радянської доби властива очевидна односторонність: переважно досліджувався рух солідарності англійського народу з героїчною боротьбою Радянського Союзу проти фашистської агресії з особливим акцентом на "мобілізуючій ролі КПВ", а також лейбористської партії і британських тред-юніонів у розгортанні загальнонаціональної кампанії підтримки СРСР [1]. Водночас, праці щодо діяльності у

цій сфері радянських органів, насамперед, Всесоюзного Товариства культурного зв'язку з закордоном (ВТКЗ), практично відсутні. З середини 80-х рр., особливо з нагоди святкування 40-річчя, а потім і 50-річчя Перемоги над фашизмом, вивчення громадського співробітництва в межах антигітлерівської коаліції значно активізувалось, помітно розширилося коло джерел для наукового аналізу. У дисертаційних дослідженнях В. А. Невежина та Л. М. Мицик було спростовано традиційну для радянської історіографії тезу щодо колосального впливу громадськості СРСР "на демократичні і прогресивні кола Заходу" і всебічно обґрунтовано висновок про високий ступінь ідеологізації та політизації радянського суспільства в умовах сталінського тоталітарного режиму, що деформуюче вплинули на розвиток міжнародних громадських контактів [2]. Слабке продовження цієї історіографічної традиції в Україні в останні роки є переконливим свідченням наукової актуальності теми даної статті.

Початок війни на радянсько-німецькому фронті об'єктивно ускладнив здійснення безпосередніх контактів між громадськими організаціями та окремими діячами СРСР та Великої Британії як у зв'язку з порушенням комунікацій, так і через зміщення пріоритетів у державній системі фінансування міжнародного гуманітарного співробітництва в Радянському Союзі. Водночас агресія фашистської Німеччини проти СРСР і мужній опір їй з боку радянського народу викликали гарячий відгук широких кіл британської громадськості, багато представників якої виступили за якомога швидше надання СРСР всебічної допомоги.

Тому перші місяці Великої Вітчизняної війни відмічені виникненням і стрімким зростанням в Англії руху солідарності з радянським народом, який набував найрізноманітніших форм. Однією з них стали Тижні дружби з Радянським Союзом, що пройшли з 7 по 17 вересня 1941 року в Единбурзі, з 1 по 8 жовтня в Глазго, з 3 по 10 листопада в Манчестері тощо. В подальшому хвиля цих тижнів продовжувала зростати. Так, лише у березні 1942 року в Англії було організовано 18 англо-радянських тижнів [3]. В їхніх межах пройшли фотовиставки щодо життя в СРСР ("Збройні сили Радянського Союзу", "Продарунок Сталіна Бівербруку", "Радянські жінки", "Радянські діти"), доповіді на такі теми, як "Росія і ми", "Росія – наш союзник", "Росія сьогодні", показ кінострічок, присвячених подіям на радянсько-німецькому фронті, концерти російської й радянської музики. Учасники "тижнів дружби" звертались з вітальними телеграмами до радянського народу, висловлюючи свою підтримку його героїчній боротьбі, активно приєднуючись до руху зі збору коштів до фонду допомоги СРСР.

Цей рух був започаткований на багатотисячному мітингу в Лондоні в червні 1941 року, і невдовзі набув справді загальнонаціональних масштабів. Спочатку функції координатора руху взяло на себе радянське посольство в Лондоні. Як повідомляє А. А. Майська, яка до літа 1943 року очолювала фонд РТЧХ при посольстві, вже в липні 1941 року до посла СРСР звернувся доктор

Джонсон з пропозицією організувати Комітет допомоги Радянському Союзу. Одночасно з цим Федерація гірників Великої Британії також заявила про своє бажання витратити 70 тис. фунтів стерлінгів на допомогу робітникам СРСР. "Після того, як наміри цих організацій набули розголосу, почали створюватися різні комітети по всій країні", отже з жовтня 1941 року Майській довелося вже безпосередньо зайнятися зв'язками з такими комітетами. Значну допомогу в цьому надав заступник директора лондонського зоосаду доктор Віверс [4].

Щодо Британського Червоного Хреста, то, за свідченням Майської, свою допомогу у формі створення спеціального Фонду й організації медичних поставок він запропонував лише після того, як "громадські комітети допомоги Радянському Союзу стали масовим явищем" [5]. Поворот у позиції БЧХ від формальної підтримки ідеї співробітництва з РТЧХ до реальних кроків зі встановлення такого співробітництва, що здійснювався до того ж з "великою помпою" [6], пояснювався, на думку І. М. Майського, двома причинами: по-перше, впливом на британський уряд масового громадського руху в підтримку СРСР, і, по-друге, почуттям незручності, яке восени 1941 р. нібито відчували перед нами британські міністри і політики, тому що відмовляли Радянському Союзові у негайному відкритті другого фронту в Північній Франції й тому у вигляді певної компенсації готові були надавати допомогу союзникові в різних інших формах" [7]. 14 жовтня 1941 року в радянському посольстві в Лондоні відбулася перша зустріч А. А. Майської з головою БЧХ сером Філіпом Четвудом та його заступниками Дж. Кеннеді та майором Абрахамсом, після якої й "почалася спільна робота з БЧХ" [8].

Однак радянській стороні, за свідченням Майської, довелося відразу ж зіткнутися з прагненням керівництва Британського Червоного Хреста "задавити масовий рух допомоги Радянському Союзу", що набував все більших розмірів і загрожував вийти за межі звичайної роботи БЧХ, і зосередити всю допомогу в своїх руках [9]. На думку Майської, саме цими міркуваннями, а зовсім не прагненням посилити допомогу СРСР, пояснюється і рішення Клементини Черчилль очолити "Фонд Допомоги Росії" при БЧХ [10]. Однак через наполягання радянської сторони поряд з фондом місіс Черчилль були збережені ще два громадських фонди – фонд Національної Ради Праці (фонд тред-юніонів) и так званий "Об'єднаний комітет" на чолі з настоятелем Кентерберійського собору Хьюлетом Джонсоном, до якого ввійшли національний англо-радянський фонд медичної допомоги СРСР, Комітет англо-радянської дружби, Жіночий англо-радянський комітет, Фонд для полегшення становища жінок і дітей Радянської Росії (фонд графіні Аттольської) та Фонд п'яти мистецтв. Проте, це неминуче спричинило "конкуренцію" у зборі коштів та інших формах діяльності між трьома вказаними фондами, тож Майській довелося докласти "чимало енергії" "до врегулювання різних суперечок і конфліктів між різними інстанціями, що займалися червонохрестною допомогою нашій країні" [11].

З радянського боку всю діяльність з організації громадських контактів з Великою Британією монополізувало Всесоюзне Товариство культурного зв'язку із закордоном (ВТКЗ), діяльність якого в свою чергу контролювали Народний комісаріат закордонних справ в особі його другого європейського відділу та Управління пропаганди та агітації ЦК ВКП(б). Усі спроби британської сторони встановити безпосередні зв'язки з радянськими громадськими організаціями або окремими діячами, повз вказані структури, рішуче присікалися [12]. ВТКЗ являв собою жорстко централізований бюрократичний орган з обмеженою кількістю штатних працівників, які були зорієнтовані у своїй роботі не стільки на максимальне сприяння зближенню та взаємним контактам представників громадськості СРСР і Великої Британії, скільки на використання механізму таких контактів в якості каналу радянської політичної пропаганди на Захід.

Саме крізь призму досягнутого "політичного ефекту" ВТКЗ розглядав всі заходи, що ним здійснювалися. Навіть розпочатому з перших днів радянсько-німецького конфлікту обміну вітаннями з висловлюванням підтримки і солідарності між радянськими і британськими громадськими діячами співробітники Англійського відділу ВТКЗ спробували надати суворо цілеспрямованого, контрольованого характеру, інспіруючи звернення радянських громадян переважно до тих представників громадськості Англії, чия політична позиція й ставлення до радянського режиму не викликала сумнівів.

Прорадянська політична спрямованість, лояльність щодо тоталітарного режиму в СРСР слугували для ВТКЗ домінуючим критерієм оцінки будь-якої події або явища в галузі міжнародного громадського співробітництва. Як наслідок сфера радянсько-британських громадських зв'язків являла собою в роки війни арену протиборства двох впливових тенденцій: об'єктивної необхідності розширення в умовах військово-політичного союзу СРСР та Великої Британії суспільно-політичного співробітництва, яка стимулювалася і суб'єктивним прагненням громадськості двох країн, з одного боку, та авторитарною практикою радянських державних структур, що гальмувала розвиток цього процесу, – з іншого. Тимчасове переважання тієї чи іншої тенденції в значній мірі визначалося, на нашу думку, станом двосторонніх міжсоюзницьких відносин на різних етапах існування антигітлерівської коаліції.

Перемога під Сталінградом, поряд з успіхами союзників у Північній Африці, істотним зростанням обсягів поставок до СРСР за ленд-лізом, нарешті, загальною активізацією радянської зовнішньополітичної діяльності та розпуском Комінтерну, стали чинниками відчутного "потепління" у відносинах між СРСР та його партнерами по антигітлерівській коаліції, в том числі з Великою Британією. Тим самим розширювалися перспективи розвитку радянсько-британських зв'язків в суспільно-політичній сфері.

Однією з форм руху антифашистської солідарності в цей період стає шефство британських міст над містами Радянського Союзу з метою зміцнення

зв'язків між двома народами й поглиблення їхнього взаєморозуміння. Ініціатором встановлення такого шефства влітку 1943 року виступила британська сторона в особі Національної Ради Британо-Радянської Єдності (далі – НРБРЕ). У Канаді цю кампанію започаткував масовий мітинг у Торонто 14 листопада 1943 року, а функції її координатора виконувала Національна Рада Канадсько-Радянської дружби.

З радянського боку цими питаннями безпосередньо займалося ВТКЗ. "Розмах" його роботи щодо реалізації британської ініціативи, а також "ентузіазм, виявлений у ній властями самих "підшефних" міст СРСР, переконливо засвідчують відданість сталінських державних структур і зайнятих у них чиновників принципам самоізоляції радянського суспільства, що сформувалися ще у 1930-і роки, прагнення максимально обмежити сферу безпосередніх контактів між радянськими й зарубіжними громадянами. Це підтвердили самі співробітники НКЗС, які вказали у довідці, що "у більшості випадків звернення англійських міст залишались без відповіді, спроби встановити листування між містами не зустрічали достатньої підтримки з боку ВТКЗ і радянських міст" [13]. Не дивно, що, як свідчив секретар НРБРЕ Ферн у листі на ім'я Кеменова, на вересень 1943 р. на 46 звернень британських міст з пропозицією братньої допомоги та співробітництва надійшли лише 4 відповіді [14].

Однак навіть такі скромні двосторонні зв'язки ВТКЗ намагався жорстко регламентувати. Розроблений ним план передбачав обмежити ці зв'язки обміном листами між 17 містами. "Перший лист від радянського міста повинен, – на думку чиновників ВТКЗ, – тепло висловити згоду з пропозицією про встановлення братерських стосунків", а потім, "...якщо дозволять умови воєнного часу, можна буде обмінюватися вітальними телеграмами з нагоди таких знаменних дат, як 22 червня, 7 листопада і День Червоної Армії" [15]. Цим допустиме співробітництво й обмежувалося.

Але, незважаючи на більш чим "прохолодне" ставлення радянських властей до ідеї безпосередніх контактів між народами Великої Британії і Радянського Союзу, вона пробивала собі дорогу, знаходячи гарячий відгук у серцях пересічних громадян двох країн. До кінця війни 57 англійських та 18 канадських міст розгорнули листування зі своїми радянськими побратимами. Найтісніші зв'язки були встановлені між Ковентрі й Сталінградом, Ектоном і Воронежем, Манчестером й Іваново, Ноттингемом й Алма-Атою, Бірмінгемом та Києвом, Вуд Гріном та Курськом [16]. Канадське місто Вікторія здійснювало шефство над Севастополем, Галіфакс – над Новоросійськом, Форт Вільямс – над Полтавою тощо [17].

Англійський гарнізон фортеці Тобрук у Лівії, звертаючись до своїх побратимів-одеситів, писав: "З нашої африканської фортеці ми з захопленням спостерігаємо за вашою боротьбою і бажаємо вам всілякої удачі й подальших успіхів" [18]. Жители Ковентрі, руїни якого стали для британського народу жахливим символом фашистського варварства, зібрали 10 тис. ф. ст. на

будівництво госпіталю в Сталінграді, а канадське місто Торонто передало героїчним захисникам фортеці на Волзі 41 тис. дол., а також теплий одяг на суму 105 тис. дол. [19].

Ці та багато інших прикладів свідчать про щире бажання британців надати всю можливу допомогу своєму мужньому радянському союзникові, зміцнити узи дружби та взаєморозуміння між двома народами и тим закласти фундамент для широкого післявоєнного співробітництва, що, на жаль, далеко не завжди знаходило належну підтримку в офіційних властей

На завершальному етапі війни радянська пропагандистська машина остаточно відмовляється від "дипломатії ідей, якої вона більш-менш послідовно дотримувалася у найважчі роки боротьби з фашизмом, на користь "війни ідей" з західними демократіями, про що переконливо свідчать протоколи засідань правління ВТКЗ за 1944–1945 рр. Так, на засіданні 2 листопада 1944 р., присвяченому обговоренню плану роботи товариства на 1945 рік, Кеменов заявив: "Ми повинні перейти до наступальної тактики і самі повинні запитувати те, що нам потрібно, а не чекати, поки вони нав'яжуть нам свої пропагандистські теми". Керівник ВТКЗ вважав доцільним "...випередити англійців і американців і самим запропонувати їм зробити в нас виставки, які нам будуть корисні...Те ж і щодо приїзду до нас іноземців. Ми повинні тут також перейти у наступ, запрошувати самі і запрошувати тих діячів, які нам потрібні..."[20]. Отже, громадські зв'язки між СРСР і Великою Британією все відвертіше трансформуються в канал радянського пропагандистського наступу.

Фактично, до кінця 1944 року до СРСР не приїжджав жоден англійський громадський діяч, що свідчило про збереження, незважаючи на існування радянсько-британського військово-політичного союзу в межах антигітлерівської коаліції, ідеологічної нетерпимості та автаркічних тенденцій, які в 30-і – на початку 40-х років штучно культивував у сфері міжнародних відносин сталінський режим. Однак офіційна установка на посилення ідеологічної експансії на Захід змушувала відповідні радянські органи йти на окремі контакти з представниками британської громадськості. У листі Кеменову Л. Кислова в принципі висловлювалась на користь запрошення англійських громадських діячів відвідати СРСР "з інформаційною метою", але вказувала при цьому, що "набагато доцільніше запросити тих людей, які нам потрібні, ніж приймати тих, кого направляють офіційні кола" [21].

Критерієм "потрібності", вочевидь, вважалась про радянська політична орієнтація очікуваного візитера, його лояльність щодо сталінського режиму, тобто те, що давало підстави вбачати у ньому потенційного пропагандиста у себе на батьківщині "досягнень радянської соціалістичної системи". Серед тих, хто в очах керівництва ВТКЗ відповідав цьому критерію, був насамперед настоятель Кентерберійського собору Х. Джонсон.

Кандидатура Хьюлета Джонсона привернула увагу радянських властей не випадково. У роки війни він очолював "Об'єднаний комітет допомоги

СРСР", який надавав як матеріальну, так і політичну підтримку боротьбі СРСР з фашизмом. Х. Джонсон одним з перших громадських діячів Англії виступив з вимогою якомога швидшого відкриття другого фронту в Європі, і, як член редколегії газети "Дейлі Воркер", зробив свій внесок у пропагандистську кампанію за його виконання урядом Черчілля. Однак найвагомим аргументом на користь кандидатури Джонсона була його прорадянська ідеологічна орієнтація. Ще у 1937 році після свого першого візиту до СРСР він випустив книгу "Шоста соціалістична частина світу", виступивши, по суті, апологетом сталінського режиму, "і відтоді, – як вказується в довідці НКЗС – майже цілком присвятив себе справі роз'яснення правди про радянську державу" [22]. Його "заслуги" в цій царині були відзначені у вітальній телеграмі Сталіна от 25.02.1943 г. [23]. Джонсон виступав з численними доповідями про СРСР: лише за 1944 рік ним було зроблено понад 200 таких доповідей. Назви деяких з них ("Моральні результати соціалістичного планового виробництва", "Найдемократичніша конституція в світі" та інші) досить красномовно свідчать про її зміст та ідейну спрямованість[24]. Не менш показові й окремі висловлювання Х. Джонсона про СРСР. Так, у своїй заяві в листопаді 1943 року з приводу ставлення радянських властей до церкви, Джонсон назвав відновлення сану Патріарха в СРСР "новим доказом релігійної терпимості Сталіна". На його думку, в "релігійній сфері офіційне визнання церкви аналогічно розпуску Комінтерну в сфері політичній. Ці два акта слугують доказом могутності та стійкості радянського ладу"[25]. З іншого висловлювання Джонсона випливає, що в СРСР створено таке суспільство, "в якому захищені права особистості, стимулюються й розвиваються закладені в кожній людині здібності"! [26].

Подібні висловлювання, витримані в найгірших традиціях сталінської пропаганди, давали радянським властям підстави сподіватися на політичну лояльність Джонсона та на його сприятливі відгуки щодо ситуації в СРСР. Постать Джонсона набувала додаткової привабливості ще й тому, що як настоятель Кентерберійського собору він був наближений до архієпископа Кентерберійського – глави англіканської церкви, і тому міг чинити вплив не лише на кентерберійську паству, але й на всю англіканську церкву [27].

Наведені факти переконують, що на завершальному етапі війни характер радянсько-британських громадських зв'язків зазнає істотних змін. На противагу тенденції до розширення співробітництва, що отримала новий імпульс з відкриттям англо-американськими союзниками другого фронту в Європі, все помітніше посилюється тенденція щодо перетворення цього співробітництва на засіб радянської політичної пропаганди на Захід. Контакти між профспілками, молодіжними та іншими громадськими організаціями та окремими діячами двох країн остаточно стають частиною "війни ідей" радянської тоталітарної держави проти свого британського партнера по коаліції, що, вочевидь, послаблює зацікавленість останнього у розширенні масштабів таких контактів і робить їх післявоєнні перспективи доволі слабкими.

Література

1. Пинигин В. В. Из истории движения солидарности английского народа с Советским Союзом в первый период Великой Отечественной войны (июнь 1941 - дек.1942). Дис. ...к.и.н. - Горький, 1965 - 439 с.; Кашин Р. Г. Коммунистическая партия Великобритании в борьбе за всестороннюю помощь Советскому Союзу в годы второй мировой войны (1939-1945). Дис. ...к.и.н. - Л., 1973. - 204 с.; Зайкин А.Н. Англо-советские отношения в начале Великой Отечественной войны (22 июня 1941 - 26 мая 1942 г.). Дис. ...к.и.н. - М., 1953-501 с.; Зайкин А.Н. Борьба Компартии Великобритании за укрепление англо-советского единства в начале Великой Отечественной войны // Ученые записки Казахского госуниверситета. Серия истории. Вып.5. - Алма-Ата, 1959.
2. Небезин В. А. Культурные связи СССР с Великобританией и США в рамках антигитлеровской коалиции. Дис...к.и.н.-М., 1990 – 233 с.; Мыцык Л. Н. Общественно-политические, научные и культурные связи СССР и Великобритании в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.).- Дис...к.и.н.- М., 1992 – 268 с.
3. ЦГАОР (Нині: ГА РФ (Государственный Архив Российской Федерации)). Ф. 5283. Оп. 15. Д.11. Л.36.
4. Там само. Ф. 9501. Оп. 5. Д.305. Л.140.
5. Там само.
6. Див.: Майский И. М. Воспоминания советского посла. Война, 1939–1943. – М.: Наука, 1965.- С.302.
7. Там само, С. 302-303.
8. ЦГАОР. Ф. 9501. Оп. 5. Д.305. Л.139.
9. Там само.
10. Там само.
11. Там само. Л.138.
12. АВП РФ (Архив внешней политики Российской Федерации). Ф.069. Оп. 28. Д.95. Папка 93. Л. 37, 80 (об.), та ін.
13. АВП РФ. Ф.069. Оп. 36. Д.30. Папка 118. Л. 46.
14. ЦГАОР. Ф. 5283. Оп. 15. Д.148. Л.1.
15. Там само, Д.39, Л.58-59.
16. Там само, Д. 39. Л. 55; Д. 148. Л.1; Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – Киев: Наукова думка, 1977.- С. 180.
17. ЦГАОР Ф. 5283. Оп. 15. Д.37. Л.51.
18. Коваль М.В. Вказ. праця. С.180.
19. АВП РФ. Ф.069. Оп. 36. Д.30. Папка 118. Л. 47.
20. ЦГАОР. Ф.5283. Оп. 1. Д. 398. Л. 27-27(об).
21. АВП РФ. Ф.069. Оп. 28. Д.94. Папка 93. Л. 51.
22. Там само. Ф.069. Оп. 29. Д.83.Папка 98. Л. 110-111 .
23. Там само. Л.113.

24. Там само. Л. 113, 115.
25. ЦГАОР Ф. 5283. Оп. 15. Д.39. Л.546; Див.: Невежин В. А. Вказ. дис. – С.189.
26. ЦГАОР Ф. 5283. Оп. 15. Д.39. Л.46.
27. Там само. Л. 47; Невежин В.А. Вказ.дис. С. 189.

Ю. Мицик

ДВА НІЖИНСЬКІ ПОЛКОВНИКИ – СПОДВИЖНИКИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО (П. ШУМЕЙКО І Р. КАТІРЖНИЙ)

Ніжинський полк є одним з головних полків Гетьманщини. Він бере свій початок з 1648 р., першого року Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. З понад десятка імен ніжинських полковників (повноправних і наказних) цього періоду (1) вирізняється насамперед Прокіп Шумейко, який очолював полк у початковий період Національно-визвольної війни (1648–1651).

Він народився у 1571 р. в сім'ї дрібного православного українського шляхтича, можливо з Остра або Овруча. Очевидно він дістав непогану освіту, принаймні власноручно писав свої універсали. До 1648 р. згадок про нього у виявлених джерелах нема, і тільки запис королівського секретаря Анджея М'ясківського у "Секретному і правдивому щоденнику" (1651 р.) дає підстави вважати, що в його довгому житті не бракувало морських та сухопутних походів.

З вибухом війни Шумейко одразу став одним з її чільних керівників. Уже в липні 1648 р. він виступає як полковник ніжинський і чернігівський. Об'єднання в одних руках командування двома козацькими полками (фактично трьома, бо Стародубський полк тільки починав формуватися) засвідчує неабиякі авторитет і роль Шумейка у середовищі українських повстанців. За даними російського гінця І. Трифонова, він був відправлений з Чигирини 21.07.1648 р. гетьманом Богданом Хмельницьким, який мав наступного дня виступити в похід під Пилявці. Разом з ним мали вирушити полковники Головацький з 20 тис. і Шумейко з 10 тис. козаків. Однак це твердження Трифонова є сумнівним, бо вже 25 липня Шумейко, будучи ніжинським і чернігівським полковником, видав у таборі під Черніговом свій універсал – перший з чотирьох відомих документів Шумейка. Шумейко гарантував недоторканість млина мельника Івана та інших можливих претендентів. При цьому він підкреслював, що "в тых добрах своих не тилко панове або теж мелник мелникови, але й сам пан гетман его м[и]лост Богдан Хмелницкий кривды не чинит и не розказует никому чинити" (2). Універсал був виданий наприкінці облоги Чернігова, який впав буквально через кілька днів (принаймні до 2 серпня). З цього моменту Чернігів стає одним з найпотужніших центрів відродженої Української

держави. Майже одночасно відбулося й розмежування Чернігівського та Ніжинського полків: Шумейко залишив за собою пірнач ніжинського полковника, а його сподвижник Мартин Небаба став полковником чернігівським.

Звільнення Сіверської України від іноземних загарбників продовжувалося. У серпні 1648 р. Шумейко бився під стінами Лоева. Однак у цей час він отримав наказ Хмельницького виступити на Кодак (нині – Дніпропетровськ), де засів значний гарнізон військ Речі Посполитої. Про цей наказ згадував, між іншим, російський воєвода Плещеев у листі до царя Олексія I від 22 серпня 1648 р. Про це ж безпосередньо заявляв і сам Шумейко у своєму листі від 27 серпня, адресованому гомельському старості З. Слушці (Служці). При цьому він звинувачував Річ Посполиту в наступі на козаків, "на добра наші", у порушенні прав і вільностей Війська Запорозького, що змусило козаків "трохи переступити звиклі кордони" у погоні за польсько-литовською шляхтою, яка взяла у полон "наших братів" (3).

Кодак боронився проти українських повстанців з червня 1648 р. і поки що спроби взяти його були безрезультатними. Виступивши з-під стін Лоева 27 чи 28 серпня, Шумейко вже в середині вересня або трохи пізніше став під Кодаком. Очевидно, цей шлях він подолав Дніпром, пливучи із своїм полком на байдаках. У той же час сюди прибув і полк Якова Вовченка, можливо сина славного Костянтина Вовка, котрий 1625 р. брав участь у посольствах до короля, а у 1635 р. громив шведів на Балтиці. Формальне керівництво трьома полками належало наказному корсунському полковнику Максиму Нестеренку, котрий теж прибув під Кодак (Старий Кодак) зі своїми людьми. Прихід великого українського військ зламав дух обложених і 1 жовтня 1648 р. після короткотривалої облоги вони капітулювали*, а 2-го, покинувши Кодак, вирушили понад правим берегом Дніпра до Крилова, прямуючи на Чигирин. На певній дистанції за ними йшли козаки з полку Шумейка і вже 9 жовтня були під Криловим. У той час Хмельницький наступав на Львів і, враховуючи велику відстань, важко припустити, що Ніжинський полк вирушив навздогін. Очевидно, Шумейко повів свій полк до рідних місць боронити північні кордони Української держави.

Згаданий А. М'ясківський не випадково відзначав, що Шумейко "всі посольства з іноземними (державами) відправляв" Так, 27 квітня 1649 р. він у складі вузької групи осіб на чолі з Б. Хмельницьким приймав у Чигирині російського посла Григорія Унковського. Відомий епізод з 1650 р., коли Хмельницький розлючений дволичною політикою Москви щодо України, хотів ударити по обличчю іншого московського посла, але Шумейко, який був присутній при переговорах перехопив руку гетьмана і запобіг великому дипломатичному скандалу.

У кампанії 1649 р. Шумейко разом з М. Небабою боронив Сіверську Україну проти наступу польсько-литовської шляхти, але не встиг побувати під стінами Збаража. Анонімне польське джерело, в якому згадуються учасники

виправи під Збараж, називає серед українських полковників і "ніжинського полковника Шумейка". Про це ж доповідав у Путивлі 13 липня і російський агент Жуков, котрий повернувся з новинами з Новгород-Сіверського. За його словами, Шумейко і Небаба стояли в Пилявцях, потім брали участь в облозі Збаража (4). Однак ці полковники не брали участі у генеральній битві під Зборовом, бо мусили повертатися на Сіверщину, де взяли участь у невдалій битві під Лоєвом (5). 31 липня 1649 р. Шумейко написав з Ніжина листа до брянського воєводи Н. Мещерського, вимагаючи відшкодування збитків ніжинському козаку-купцю Корнію Ананійовичу, який був пограбований брянським купцем Кольцовим.

Близкуча перемога українського війська під Зборовом забезпечила повстанцям досить вигідний Зборівський мир (18.08.1649). За його умовами, зокрема, створювалося 16 козацьких полків загальною чисельністю в 40 тис. козаків. Одним з таких полків став Ніжинський (991 козак), на чолі якого був Прокіп Шумейко. У даному полку значилося 11 сотень, але фактично їх було 10; у кожній сотні налічувалося приблизно 100 козаків. Згадане анонімне польське джерело, подаючи перелік козацьких полків, ставить чомусь поруч з прізвищем Шумейка слово "Біленький". Очевидно, це було прізвисько ніжинського полковника. Тоді у повстанському таборі значно загострилися суперечності між представниками різних угруповань. На відміну від центриста Хмельницького Шумейко (разом з Д. Нечаєм, С. Подобайло, Кривоносенком – сином М. Кривоноса та деякими іншими) був одним з лідерів радикальної течії, яка не хотіла миритися з Річчю Посполитою до остаточної перемоги і не хотіла пускати польську шляхту в її колишні маєтності, що лежали в Гетьманщині. Шумейко провадив таку лінію не тільки не словами, а й на ділі, посилаючись на нібито існуючий наказ гетьмана "зараз ляхов і урядников, шляхту так на Україні, яко і у Сіверу вибивають". До того ж він посилав війська з-за Ворскли до Черкас, очевидно, для зміцнення позицій Кривоносенка. У відповідь Б. Хмельницький видав 10 серпня 1650 р. наказ, у котрому відкинув довільні трактування його розпоряджень, гостро засудив дії Шумейка як такі, що чинять "не ведлуг ради і постановлення нашого", і вимагав від нього не перешкоджати шляхті повертатися до своїх маєтків. Мабуть, надійшла ще якась інформація, котра змальовувала Шумейка у невідгідному світлі, бо наступного ж дня Хмельницький видав новий універсал, згідно з яким новим ніжинським полковником призначався бужинський сотник Лук'ян Сухиня, причому підкреслювалося, що останній повинен "непослушних карати і вольностей товариства нашого постерігати, а подданих панських не укривати і аби тамо жадная своєволя не била". Дуже рідко Хмельницький, міняючи полковників, ставив їх на місце людини з іншого полку. Тут же довелося вчинити саме так, враховуючи величезний авторитет Шумейка і підтримку його дій з боку широкої маси козаків Ніжинського полку. Щоб якось підсолодити гірку мікстуру, гетьман водночас видав універсал про заборону чинити кривди ніжинським міщанам.

Важко сказати однак, наскільки міцними були позиції Сухині*. Бачимо, що 17 серпня 1650 р. Шумейко як *ніжинський полковник* пише з Ніжина листа до російського белгородського воєводи князя Б. А. Репніна. У ньому він вимагав повернути групі ніжинських купців їхнє майно, котре пограбував О. Отяєв, царський воєвода м. Олексіїва. Путивльський священник Іван Прохоров, котрий повертався з богомілля у Києві, побачив 4 вересня 1650 р. на дніпровій переправі ніжинського полковника Шумейка, котрий з двома тисячами козаків поспішав на гетьманський заклик в Умань. Звичайно, найлегше це пояснити тим, що Шумейко виконував волю гетьмана, висловлену в його наказі від 10 серпня: щоб полковник прибув до нього у Переяслав або інше місце. Але Прохоров побачив на лівому боці Дніпра і М. Небабу, котрий на чолі 15 тис. козаків теж поспішав до Умані. Мабуть, обидва полковники мали не тільки з'ясовувати внутрішньополітичний курс українського уряду, а й взяти участь у молдавському поході. Після успішного походу на Молдавію восени 1650 р. Шумейко повернувся до Ніжина, і вже у січні 1651 р. ми знову бачимо його на колишній посаді. Річ у тім, що розпочинався новий наступ каральних військ на Україну, крах Зборівського миру став очевидним, і тому гетьман повернув полковницький пернач Шумейку. 27 січня 1651 р. до Путивля приїхав з Чигиринна російський агент Литвинов, який повідомив, що під час його перебування в столиці полковники уманський (Богун), брацлавський (Нечай) і ніжинський (Шумейко) писали гетьману про небезпечну концентрацію ворожих військ на кордонах.

Ніжинський полковник брав участь у поході української армії під Берестечком у 1651 р. Деталей ми не знаємо, і тільки А. М'ясківський повідомляє про загибель Шумейка 10 липня 1651 р., під час відступу повстанців, які були в облозі: "Загинув під час цієї втечі Шумейко, старовинний козак років 80, котрий всі посольства з іноземними відправляв". Однак цьому повідомленню суперечить інше джерело – донесення російського агента В. Горегостєва. Останній побував у Києві в серпні 1651 р., і, повернувшись до Росії, повідомив царського воєводу 11 жовтня 1651 р. про жорстокі бої, котрі точилися під Білою Церквою. Сказав він і про бої на Сіверщині, зокрема про те, що під Любечем литовські війська на чолі з гомельським і пропойським старостою Зигмунтом Адамом Слушкою зазнали поразки від повстанців і були загнані в Любеч, де їх і взяли в облогу. Переможцями командували новий чернігівський полковник С. Подобайло, полковник (чигиринський наказний?) В. Литвиненко і ніжинський полковник П. Шумейко.

У "Секретному і правдивому щоденнику..." королівського секретаря Анджея Мясківського, в якому описуються бої під Білою Церквою у 1651 р. і мирних переговорах. Які закінчилися підписанням Білоцерківського договору, під 19 вересня знаходиться розповідь про бунт рядових повстанців, невдоволенних умовами договору, і їхній напад на послів Речі Посполитої, що могло закінчитися зривом мирного договору. В обороні послів успішно виступили із

зброєю в руках сам Богдан Хмельницький, також Виговський, полковники Гладкий, Богун, Ромейко та ін. Потім він показав послам і буди, де знаходився порох. Якби бунт не вдалося загасити, то можливо, що ці буди були б підірвані (6). Полковника Ромейко не згадує жодне відоме на сьогодні джерело. Можна припустити, що тут допущена описка писаря тим більше, що в польській мові перші літери цього прізвища ("Sz" і "R") легко сплутати на письмі. Якщо це так, то Шумейко був живий ще у вересні 1651 р. і брав участь в боях під Білою Церквою восени 1651 р.

Далі сліди Шумейка губляться. Важко сказати, чи справді він загинув під Берестечком, або під час тяжких боїв на Сіверщині восени 1651 р., чи пізніше, чи, можливо, помер своєю смертю, бо мав уже поважний вік. Джерела поки що не розкривають своїх таємниць. Однак у 1653 р. полковницький пірнач Ніжинського полку перейшов до славетного Івана Золотаренка, що непрямо, але також може свідчити, що смерть його попередника сталася у 1651 або ж 1652 р.

Це неповна картина життя Прокопа Шумейка, яку вдалося відтворити на основі виявлених на сьогодні джерел, все ж дає право стверджувати, що ніжинський полковник відігравав дійсно велику роль у Національно-визвольній війні українського народу середини XVII ст.

Роман Катіржний (на жаль, нам відомо тільки прізвище, а не прізвище) був наказним ніжинським полковником у 1654 р.). Невідомо, де й коли він народився, знаємо тільки, що він брав участь у морських походах запорожців проти Османської імперії. Потрапивши до турецького полону, Роман опинився на галері Антипаші Маріоля і був там невільник-гребцем. Нагадаємо, що через неймовірно тяжкі умови праці на галерах або як їх називали греки – каторгах це слово увійшло у слов'янські мови як символ рабської праці. І Роман дістав там своє прізвище. Через деякий час він разом з іншими гребцями підняв повстання (30.01.1643 р.), внаслідок чого було вбито Маріоля та багатьох інших турків, визволено 207 християнських невільників-українців, а також 70 невільників - християн з інших країн, було взято в полон 40 турків і 4 багатих єврейських купців. Це повстання було описано в італійській брошурі, виданої у Римі того ж року в типографії Лодовіко Гріньяні ("Relatione della presa della galera...") і яка очевидно належала перу Антоніо Джерарді (він написав передмову до брошури, присвячену єпископу Джіроламо Маскамбруні). Того ж року була перекладена польською мовою і видана у Польщі. Це ж повстання було оспівано в українській народній думі про Самійла Кішку (щоправда в думі були змішані події повстань на турецьких галерах 1627 і 1643 рр.).

Повстанці привели захоплену галеру до о. Сицилія, потім до Неаполя і Риму. Роман вступив на Сицилії на службу Фердинанда III Габсбурга, який був віце-королем Королівства Обох Сицилій і перебував на ній аж до вибуху повстання в Україні у 1648 р. Він повертається на батьківщину і стає одним із сподвижників Богдана Хмельницького, дипломатом, спеціалістом з морських

справ. Зокрема, він був у числі української делегації, яка вела переговори з дипломатами Речі Посполитої під Білою Церквою і уклала Білоцерківський мирний договір 1651 р. Там він особливо наполягав на свободі мореплавання і чорноморських походах запорожців проти Османської імперії. Пізніше Катіржний був ніжинським наказним полковником, до нього звертався з універсалами Б. Хмельницький 21 (11) жовтня 1654 р. з приводу маєтностей Максаківського монастиря (7) і Катіржний видав у відповідь свого універсала монастирю. Наприкінці 1654 р. Катіржний помер від хвороби чи від ран і був очевидно похований у Ніжині.

Як бачимо, ці два ніжинських полковника були активними учасниками Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. і заслуговують вдячної пам'яті нащадків. Думається, що вони заслуговують і на пам'ятники, принаймні на увічнення їх імен у назвах вулиць Ніжина.

Примітки:

*) Слід вважати помилковим твердження літописця Самійла Величка, котрий називав похід Шумейка на Кодак невдачею (Самійло Величко. Літопис. – К., 1991.-Т.1.- С. 32).

***) За деякими даними вже в жовтні 1650 р. ніжинським полковником був Василь Литвиненко.

1) Кривошея В. В. Українська козацька старшина.- К., 2006.- С.74.

2) Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр.-К., 2012.-№ 65.

3) Там же.-№ 96, 106.

4) Там же.-№ 222.

5) Там же.-№ 224.

6) Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu "Ogniem i mieczem" (1648–1651).-Warszawa, 1999.- С. 294-295.

7) Документи Богдана Хмельницького.1648-1657. К., 1961.-№№ 283, 284.

Ю. Мицик, І. Тарасенко

ДО ІСТОРІЇ БЛАГОВІЩЕНСЬКОГО МОНАСТІРЯ В НІЖИНІ ХVІІІ СТ.

Ніжин завжди славився своїми церквами і монастирями, але їхня історія багато в чому залишається невисвітленою через тривалі заборони з боку компартійної влади і брак архівних джерел. Щоправда ніжинський Благовіщенський монастир вирізнявся з-поміж інших, бо його минуле вивчали з ХІХ ст. ряд науковців (1). І все ж є чимало непроясненого в його історії і далеко не всі джерела виявлені.

Працюючи в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, ми звернули увагу на справу 599 з фонду 160, яка містить опис майна (на 47 стор.) ніжинського Благовіщенського монастиря, складений у 1746 р. і підписаний 29 березня за старим стилем архімандритом Германом Барутовичем, ієромонахами Іллею (намісник) та Савою (еклесіарх). Опис відкривається реєстром ікон (всього 19). Це ікони, на яких було зображено Спасителя (Спас Нерукотворний, Воскресіння Христове), Богородиця (Благовіщення, Введення; Володимирська, Смоленська, Печерська, Казанська), свв. Іоанна Богослова, Миколу-угодника, Макарія. Це очевидно найцінніші ікони, бо в описі підкреслюється, що вони із срібними та золотими окладами, позолочені, деякі містили дорогоцінне каміння, зокрема перли. Особливо цікавими є нотатка, згідно якої один з образів (Казанської Богоматері) був писаний київським митрополитом Петром. Серед київських митрополитів було два з таким іменем: св. Петро (1308–1326) і св. Петро Могила (1633–1647). Очевидно у даному випадку це був св. Петро Могила, який керував митрополією лише сотню років перед складанням опису. В усякому разі це унікальна згадка про творчість митрополита Петра і як іконописця.

Потім описуються монастирські євангелії (всього 6, великі й малі). Вони були друковані у Києві (1707 (2 євангелія) та Москві (1689, 1703, 1716, 1717). Вони були в багатих окладах (золото, срібло, фініфть, оксамит), містили на окладах зображення Христа і євангелістів. Московське євангеліє 1689 р. було придбано для монастирського храму коштом Федора Івановича Яворського, видно рідним братом київського митрополита Стефана. Дивно, але чомусь в описі майна немає навіть найпотрібніших книг для богослужіння (служебників, требників, міней тощо, не кажучи про книги світського змісту, хоча відомо, що в монастирі було чимало книг, зокрема 23 книги, подаровані в Ніжин київським митрополитом Стефаном Яворським). Можливо це пояснюється тим, що ці книги були власністю конкретних священнослужителів і тому не подавалися у цьому описі або ж вони описувалися в іншому реєстрі.

Серед 6 потирів (чаш для богослужіння), зроблених із срібла, позолочених, виділимо одну, на якій було зображено герб митрополита Стефана Яворського (київський митрополит у 1707–1722 рр., місцеблюститель московського патріаршого престолу по смерті патріарха Адріана у 1701 р.). Як відомо, Стефан Яворський вкладав всі свої кошти у будівництво Благовіщенського собору Спасо-Преображенського монастиря, бував у Ніжині, де жив його рідний брат Павло і був там протопопом. Коли собор було зведено, митрополит Стефан приїздив його освячувати.

Далі настала черга дискосів (всього 4), блюдець (3), звіздниць (4), копій (3), лжиць (6), "кашиць" (5), напрестольних хрестів (11), один з яких був зроблений на грецький манер, анафорних блюд (3), одне з яких містило герб Стефана Яворського і видно було їм подароване храму, так само як і ще одне. Один з посудів на благословення хлібів був подарований Благовіщенській церкві

воронізьким митрополитом Пахомієм (Пахомій Шпаковський був воронізьким і курським митрополитом у 1710–1723 рр.). Значиться в описі одна срібна гробниця з гербом Стефана Яворського, а також "кадильниці" (6), ліхтарі (2), "лямпи" (2), дзвіночки, гудзики, дуже багаті й детально описані митри (3), хрести й панагії (11), "патериці" (4), рипиди (2), фелоні (ризи) (32) з додатком, що містить 4 "вновь прибувших риз", які були надані храму у 1740–1742 рр. Тут зазначено й імена цих благодійників: церковний ктитор Анастасій Драгомирський, ніжинський магістратський писар Іван Ладоренко, бурмистр Яків Миронівський. Також значилося 17 стихарів, окремо були вписані недавно подаровані храму (у 1741–1742 рр.) "старанием" вищезгаданих Івана Ладоренка, Миронівського та Драгомирського; 7 підризників, 12 єпитрахилів, 3 "полиці", 9 "нараквиць", 10 поясів, 11 орарів, 9 престольних "одіань", одна плащаниця. 2 мантії, 3 катапетасми. 4 аналойних покривал, 8 килимів для архімандритського служіння.

Таким чином, за описом можна судити про стан монастирського храмового майна у значному полковому центрі XVIII ст., яким був Ніжин, і проливає трохи світла на роль церковних благодійників, серед яких бачимо й київських митрополитів XVII–XVIII ст.

Примітки:

1) Гапоненко Д. Ніжинський Благовіщенський монастир (XVIII – початок XX ст.): історіографія проблеми//Сіверянський літопис. – 2012. – № 1–2. – С. 70–75.

О. Ю. Москаленко

ЯКІ ОСОБЛИВОСТІ АНТРОПОЛОГІЧНОГО СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІССЯ ВИДІЛЯВ Ф. К. ВОВК?

Засновником української антропології справедливо вважається Федір Кіндратович Вовк, людина енциклопедичних знань, антрополог, етнограф, археолог. Його авторству належить 200 оригінальних праць. Серед них найгрунтовнішою є робота "Антропологічні особливості українського народу" де вперше подано узагальнену антропологічну характеристику українського народу на основі власних антропологічних досліджень у багатьох регіонах України.

В основу методики антропологічних досліджень Ф. Вовк поклав антропометрію або виміри тіла людини та антроскопію – візуальні визначення якісних ознак, які не підлягають вимірним процедурам. З урахуванням лінгвістичних даних у межах України ним були виділені три смуги: Північна, Центральна та Південна. Північна смуга відповідала поліським і полісько-сіверським говіркам;

середня або центральна – центрально-українським й галицьким говіркам і південна – слобідсько-українським, подільським, наддністрянсько-галицьким та південно-карпатським говіркам. У межах окреслених смуг Ф. Вовк антропологічну характеристику українцям здійснив на підставі десяти класичних ознак:

- пігментації, тобто барв волосся та очей;
- зросту;
- головного показчика (цифри, яка показує відношення ширини черепа до його довжини, яку приймають на 100);
- висотного показчика, який показує висоту черепа;
- личного (обличчя) показчика, тобто відношення між шириною та довжиною обличчя;
- носового показчика – висоти носа від лобноносового шва до кінчика носа;
- профіля носа – ввігнутий прямий чи вигнутий (орлиний);
- довжини верхньої кінцівки (руки) та довжини нижньої кінцівки (ноги);
- скелічного показчика або довжини нижньої кінцівки щодо бюста разом з головою.

Узагальнивши зібрану інформацію Ф. Вовк показав варіабельність у кожній з трьох географічних смуг кожної з ознак, простежив їхню взаємозалежність та вказав причини виявлення. Він дійшов висновку щодо антропологічної однорідності українського народу, зазначивши що "Українці є досить однаманітне плем'я, темноволосе, темнооке, вище за середній зріст чи високого зросту, брахіцефальне, порівняно високоголове, вузьколице, з рівним і досить вузьким носом, з порівняно коротким верхнім та довшими нижніми кінцівками" [1]. У найвиразнішій формі ці ознаки мають місце в середній та південній географічних смугах. Їх сукупність він назвав "українським антропологічним типом" [2], відхилення від якого "можна спостерігати на скрайках території, заселеної українцями" [3]. Найбільш виразно своїми антропологічними особливостями вирізнялося населення північної смуги – Українського Полісся. На його думку, їх "... легко пояснити сусідніми етнічними впливами" [4], тобто змішуванням з сусідніми народами. І на цих особливостях ми й зупинимось.

Вище зазначалося, що пігментація українців за Ф. Вовком загалом характеризується переважанням темного волосся, меншою мірою темним кольором очей та смаглявістю шкіри. На фоні цього переважання північна смуга навпаки чітко виокремлюється світлою пігментацією своєї людності. В Українському Поліссі барви волосся населення згущуються у напрямку з північного сходу на південний захід. Найсвітліші барви волосся простежуються у населення крайніх північно-східних, Сіверських районів Лівобережжя, де світловолосих 58 % та 42 % з каштановим волоссям та повною відсутністю темноволосих. Однак вже на сході Чернігівщини кількість носіїв світлого волосся зменшується до 12,5 %, каштанового – до 27,5 %, темне волосся мали

до 60 % обстежених. У південно-західних районах Чернігівщини світловолосі становили всього 7,2 %, з каштановим волоссям 34,4 % та темним – 57,8 %. На захід від Чернігівщини у межах Київсько-Житомирського Полісся частка темноволосих збільшується до 60,8 %, каштанового становить 30,4 %, а світлого – 8,7 %. На сході Волині пігментація волосся майже така сама, але за повної відності світловолосих та 39,5 %, каштановолосих і 60,4 % темноволосих. Тільки на північному заході Волині ближче до польських земель темне забарвлення послаблюється до 55,3 %, зростає до 44,6 % частка каштановолосих 10,9 %, світловолосих [5].

Не так прямолінійно встановлена Ф. Вовком закономірність згущення пігментації у напрямку з північного сходу на південний захід та захід простежується за барвами очей. Він поділяв їх на ясні або світлі, змішані та темні. На північному сході Сіверщини українці мали світлі очі – 58 %, 34 % мішаних і тільки 80 темнооких. На Чернігівщині це відношення значно змінюється на користь темних – 37,3 % та змішаних за барвами очей та 24,9 світлооких. На півночі Київщини та Житомирщини, зокрема у Радомишльському районі частка світлооких знову зростає до 39,1 % за 34,7 % змішаних та 26 % темних очей. На Волині перевага ця ще більше посилюється, причому депігментація має напрям по лінії з північного сходу на північний захід. Так, на північному сході та сході Волині 60,4 % обстежених мали світлі очі і тільки 2,3 % змішаних відтінків та 37,2 % темних; на північному заході світлооких майже так само, збільшується до 9,2 % частка змішаних барв та зменшується до 30,7 % темного забарвлення [6].

Узагальнивши результати обстежень населення Українського Полісся та співставивши їх з даними по середній та південній смугам Ф. Вовк дійшов висновку стосовно домінування найсвітлішого волосся та очей на північному сході Лівобережжя (Сіверщина) "у безпосередньому сусідстві з великоросами", а також "якщо не переваги, то дуже високого відсотка світловолосих і яснооких ... у північній смузі України, де українське населення надзвичайно тісно змішане з білорусами... та на заході Волині..., де смуга мазурсько-польської колонізації... принесла з собою також ясне забарвлення" [7]. Цей висновок загалом підтверджений пізнішими антропологічними дослідженнями В. Дяченка, С. Сегеди, хоча зводити переважання світловолосого та світлоокого населення на Поліссі виключно іншоетнічними впливами росіян, білорусів та поляків на відносно темнопігментованих українців є виявом суб'єктивізму. Окрім того, поділ волосся та очей на світлий, каштановий і темний, чи ясний, мішаний і темний теж не убезпечує від суб'єктивних оцінок.

Залежність за географічними смугами та від іншоетнічних впливів виявлена Ф.Вовком і відносно зросту українців. Зауважимо, що на початку ХХ ст. для населення Європи антропологи вважали за середній ріст чоловіків 165–166 см. Крім окремих частин Українського Полісся ріст обстежених ніде не був нижчим за середній. Найнижчим ростом відзначалося населення східних

районів Чернігівщини вздовж лівого берега Десни – 164,9 см. На південному заході Чернігівщини та Київсько-Житомирському Поліссі має місце збільшення росту до 165,7 см. На Волині, у її північно-східній та північно-західній частинах знову помітне зменшення показників росту до 164,3–165,6 см. Тобто ріст середній і трохи менший за середній. Найвищим в усіх північній смузі ростом володіло населення північно-східних районів Сіверщини суміжних з Курощиною. Там ріст обстежених становив 166,3 см. [8]. За результатами вимірів в усіх регіонах України середній ріст українців становив 167,3 см. [9]. Отже, саме Поліський регіон відзначався за Ф.Вовком самим низьким зростом з поміж всього населення України. Сама тенденція звищення росту зі сходу на захід не є прямолінійною, вона переривається "впливом почасти сусідніх етнічних елементів, а почасти від того, що тут заховалося старовинне населення країни... [10]. Низький ріст людності в подесенні він пояснював давніми впливами фінського населення, а на решті Українського Полісся, зокрема на півночі Волині зміщуванням з литовськими та польськими етнічними елементами. Звищення росту на північному сході Сіверщини є наслідком російських впливів [11].

До важливих антропологічних особливостей в силу своєї сталості Ф. Вовк відносив головний показчик. Відповідно до нього етнічні групи та індивіди поділяються на три антропологічні типи: доліхоцефалів або двоголових, у яких головний показчик нижчий 77,7; % середньоголових або мезоцефалів з головним показчиком у межах від 77,8 до 80,0 та брахіцефалів або короткоголових з головним показчиком вищим за 80,0. За ознакою головного показчика антропологічний склад населення Українського Полісся дає наступну картину. Вищий за середній головний показчик фіксується на північному сході та сході Сіверщини – 83,3 та на сході Чернігівщини – 83,6, знижуючись на південному заході до 82,3. У межах Київсько-Житомирського Полісся він знову зростає до 83,8, що є максимумом брахіцефалії в усьому Українському Поліссі і знову суттєво понижується на північному заході Волині до 81,6 [12].

Дані, наведені Ф. Вовком здебільшого підтвердилися подальшими антропологічними дослідженнями. Українці, у тому числі й на Поліссі, належать до короткоголових, а довгоголові становлять незначну частку.

Висотний показчик, який показує висоту черепа в українців різних регіонів так само не однаковий. За результатами антропологічних обстежень на сході Чернігівщини та на Сіверщині він становить 71,1. Найменшим він є у населення південно-західної Чернігівщини – 70,9, надалі зростає до 72,8 на Київсько-Житомирському Поліссі та спадаючи на сході Волині до 72,0 і її північному заході до 71,0. Порівнюючи отримані результати з головним показчиком населення цих самих місцевостей Українського Полісся Ф. Вовк дійшов висновку, "що між цими ознаками існує майже повна відповідність – низьким головним показчикам відповідає менша висота черепа і навпаки" [13].

Доповнює і уточнює краніологічну картину населення Українського Полісся показчик личний (обличчя), що дає відношення між довжиною та шириною обличчя. Він несуттєво коливається у північній смузі України між 103,3 та 104,7. На Сіверщині він становить 104,5; у східних районах Чернігівщини – 104,7, південно-західних – 103,6. В Овруцькому районі на Житомирщині він вищий ніж у північно-західних районах Волині – 103,3. Загалом вузьколицість збільшується за Ф. Вовком, хоч знову ж таки не прямолінійно зі сходу на захід в міру віддалення від більш широколицього російського типу і за його висновком "українці тяжіють до більш-менш вузьколицьих народів (середній показчик обличчя 102,7) [14], але все ж таки населення Полісся має трохи більший за середній личний показчик.

За носовим показчиком Ф. Вовк відніс українців до вузьконосих, а ухилом до мезоринії, а за профілем спинки носа – до прямоносих. Середній носовий показчик українців становить 70,9. Найбільш вузьколице населення проживає саме у північній смузі України, де середній показчик носа становить 69,0. Водночас на Чернігово-Сіверщині під впливом російського етносу має місце тяжіння до мезоринії – 71,2–71,9 [15]. За профілем носа більшість має прямі носи. Відсоток увігнутих відносно невеликий, але на Сіверщині він становить 46, Чернігівщині – 32,5–27,5 і в південно-західній та центральній Волині – 30, тобто приблизно третину від загальної кількості обстежених [16].

Федір Вовк розглянув відношення довжини верхніх та нижніх кінцівок відносно росту людини та довжини її тулуба разом з головою. У межах Українського Полісся довжина верхньої кінцівки обстежених коливається у діапазоні між 43,0 та 45,3. Довжина нижніх кінцівок є найменшою на півночі Волині – 47,3 та півночі Житомирщини – 47,4. У напрямку на схід і північний схід простежується зростання довжини нижніх кінцівок до 47,8 на півночі Київщини та 47,9 на Чернігово-Сіверщині [17].

Найвищим скелічним показчиком в Українському Поліссі виділяється населення південно-західної Чернігівщини – 91,8, яке водночас відзначається і найбільшою довжиною ніг щодо росту. Навпаки, населення північно-західної Волині має найкоротші щодо росту ноги, відзначаючись й найменшим скелічним показчиком в Україні – 87,0 [18].

Федір Вовк зробив цікаве узагальнення: високий ріст українців зумовлений не стільки довжиною тулубу, скільки довжиною ніг, через це українці й мають бути зведені до числа ... макроскелічних..., порівняно з невеликою висотою тулубу українці мають відносно короткі руки [19].

Узагальнивши перераховані ознаки Ф.Вовк зробив портрет українського антропологічного типажу: "Українці є досить одноманітне плем'я, темноволося, темнооке, вище за середній чи високого росту, брахіцефальне, порівняно вузькоголове, вузьколице, з рівним і досить вузьким носом, з порівняно короткими верхніми і довгими нижніми кінцівками [20]. Відхилення від українського антропологічного типу найбільш помітне в Українському Поліссі.

Пояснюється це на його думку наявністю фінського субстрату, литовськими, білоруськими, російськими впливами.

Після смерті Ф.К.Вовка українська антропологія майже не поповнювалася новими дослідженнями. Тільки з середини 50-х років ХХ ст. з ініціативи академіка І. Підоплічка, історика К. Гуслистого вони були поновлені. Була створена група антропології при інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. Протягом 1956–1963 рр. група провела антропологічні експедиції по всій території України під керівництвом В. Дяченка. За їхніми підсумками він видав узагальнюючу монографію "Антропологічний склад українського народу", яка і на теперішній час є єдиним фундаментальним дослідженням з антропології українців. В дусі пануючих на той час ідеологічних стереотипів стосовно напрацювань антропологів дорадянського періоду В. Дяченко критикував Ф. Вовка та його учнів за недосконалу методику та допущені помилки, у першу чергу в питанні про антропологічний тип українців. Свої висновки він побудував на врахуванні наступних антропологічних ознак:

- колір очей;
- колір волосся;
- колір шкіри;
- інтенсивність зросту бороди;
- інтенсивність волосяного покриву грудей;
- густота брів;
- морфологічна висота обличчя, діаметр вилиць і покажчик обличчя;
- довжина тіла тобто зріст;
- повздовжній діаметр голови, поперечний діаметр голови, сума повздовжнього і поперечного діаметрів голови і покажчика голови;
- горизонтальне профілювання обличчя і виступання вилиць;
- ширина очної щілини;
- складка верхньої повіки;
- нахил лоба;
- розвиток надбрів'я [21].

Порівняно з Ф. Вовком, В. Дяченко в методику своїх досліджень ввів сім додаткових ознак і, отже, його результати відзначалися більшою повнотою і точністю. За ними у межах етнічної території українського народу В. Дяченком виокремлено 5 антропологічних смуг: центральну-українську, валдайську або деснянську, ільменсько-дніпровську, карпатську, нижньодніпровсько-прутську [22].

У межах волинського, рівненського і житомирського Полісся за узагальненням В. Дяченка наявні волинський та поліський варіанти центральноукраїнського типу, і на Київському Поліссі та Чернігівському Задесенні і Сумському Засейм'ї – деснянський (валдайський) та ільменсько-дніпровський антропологічні типи українців. Розглянемо надалі, стисло, антропологічні особливості населення Українського Полісся за В. Дяченком й співставимо з висновками Ф. Вовка.

Населення деснянської або валдайської антропологічної області складає 4 % сільського українського населення і характеризується переважанням світлої пігментації: 50 % становлять світлоокі, 47 % змішаних відтінків і лише 3 % темнооких; за кольором волосся 60–65 % становлять так само світловолосі, а темноволосість знижена до 40–35 %. Зріст дещо нижчий за середній – 166,5–167 см. слабо розвинутий третинний волосяний покрив, брахікефалія – головний показник – 83,5, середні розміри голови та обличчя, розвиток надбрів'я і нахил лоба також середні, опуклі спинки носа переважають увігнуті [23].

Ільменсько-дніпровська натропологічна область заходить з теренів Білорусії на крайній північний захід Чернігівщини (Ріпкинський район) і становить всього 0,5 % сільської людності України. В Українському Поліссі це найбільш депігментована група: понад 60 % світлооких та світловолосих, водночас переважає доліхокефалія, про що свідчить головний показник – 79–80 при морфологічній висоті обличчя в середньому 125 мм і зниженому діаметрі вилиць – 139–140 мм. Людність цього антропологічного типу має середній зріст – 167 см, характеризується прямим лобом, дуже слабо розвинутим надбрів'ям середньорозвинутим третинним волосяним покривом і однаковим, по 10 % співвідношенням опуклих і вигнутих спинок носа [24]. В межах України цей найдепігментованіший антропологічний тип ніде не фіксується маючи поширення серед білорусів та росіян.

Поліський варіант центральноукраїнської антропологічної області локалізується на Житомирщині та півночі Рівненщини. Це, приблизно, 4 % сільської людності України. Пігментація очей та волосся у його носіїв густіша, ніж у представників деснянського та ільменсько-дніпровського натропологічного типів, але загалом, середня і дещо вища за середню: світлий очей – 32 %, світлого волосся 50–55 %. Зріст становить 167,5–168 см, тобто середній, яскраво виражена брахікефалія – головний показник – 84 при дуже низькому – 122,5 мм і водночас широкому обличчі – 143 мм і, відповідно, мінімальний показник обличчя – 85,5. Поліщукам властиві середній і слабкий розвиток третинного волосяного покриву, значний розвиток надбрів'я і нахилу лоба, великі діаметри вилиць і нижньої щелепи, опукла спинка носа трохи переважає увігнуту [25].

Волинський варіант центральноукраїнської антропологічної області поширений на теренах Волинської та півдні Рівненської областей, дуже близький до поліщуків, становить 8 % сільських мешканців України. Для носіїв цього варіанту в порівнянні з поліським, і, особливо, деснянським та льменсько-дніпровським населенням характерним є зменшення світлого волосся до 49,2 % і збільшення темного до 50,8 % і, водночас, збільшенні до 39,2 % світлооких і зменшення до 4,7 % кількості темнооких. Мешканцям властиві середній зріст – 168,2 см і наймасивніше у межах України надбрів'я, значний нахил лоба, низьке і широке обличчя, показник голови – 83,8, виразна брахікефалія. Опуклий профіль носа – 10,5 %, переважає увігнутий – 4,8 %, ніс

чітко окреслений із високим переніссям: на відміну від решти теренів центральноукраїнської антропологічної області тут повністю відсутня монголоїдна домішка. "Мимоволі впадає натяк, – зазначав В.Дяченко, на якесь збереження кроманоїдних ознак у сучасного українського населення Волині, а також Правобережного Полісся" [26].

Співставивши висновки В. Дяченка з висновками Ф. Вовка по антропологічним особливостям населення Українського Полісся уважний читач неодмінно побачить, що такі з них, які виділяв Ф. Вовк, як-то виразне збільшення світлоокого і світловолосого населення і навіть його переважання на Чернігово-Сіверщині, брахікефалія, середній і трохи нижчий за середній зріст, пряма форма носа, котра переважає увігнуту в цілому не спростовують, а підтверджують висновки Ф. К. Вовка (звичайно з певними корективами за більш досконалою і повною методикою) стосовно антропологічних особливостей населення Українського Полісся. Окремі похибки антропологічної спадщини Ф. Вовка слід оцінювати як данину його часу.

Використана література

1. Вовк Х. К. Антропологічні особливості українського народу Х.К.Вовк // Студії з української етнографії та антропології: – К., "Мистецтво". – 1995. – С. 36.
2. Там само. – С. 36.
3. Там само. – С. 36.
4. Там само. – С. 36.
5. Там само. – С. 12.
6. Там само. – С. 13.
7. Там само. – С. 15, 16.
8. Там само. – С. 16.
9. Там само. – С. 18.
10. Там само. – С. 16.
11. Там само. – С. 20.
12. Там само. – С. 21.
13. Там само. – С. 29.
14. Там само. – С. 30.
15. Там само. – С. 30.
16. Там само. – С. 32.
17. Там само. – С. 34.
18. Там само. – С. 34.
19. Там само. – С. 34.
20. Там само. – С. 36.
21. Дяченко В. Д. Антропологічний склад українського народу / В. Д. Дяченко. Антропологічний склад українського народу. – К., "Наукова думка". – 1965. – С. 31–47.

22. Там само. – С. 47
23. Там само. – С. 74.
24. Там само. – С. 74.
25. Там само. – С. 73.
26. Там само. – С. 73.

Д. М. Рослий, Є. М. Страшко

НАУКОВІ "ЗАПИСКИ" ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.: ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНИХ ЗНАНЬ ТА ТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРОСТОРУ

Написання, конструювання історії (історій) як імперських так і національних стало однією з найбільш прикметних рис ХІХ ст. Включення до Російської імперії з кінця ХVІІІ ст. нових територій потрібно було легітимізувати та вписати у спільне історичне поле. Паралельно, розпочавсь процес формування власних історій, зокрема українських історичних знань, який парадоксальним чином стимулювався імперським історіописанням.

Докорінні зміни в економіці, позитивні зрушення в освіті зумовили інтенсивний розвиток науки в другій половині ХІХ ст. Основними осередками, які продукували та популяризували наукові знання, були Харківський, Львівський, Київський та Одеський університети. Водночас з метою концентрації інтелектуального потенціалу, координації досліджень, організації ефективного обміну науковою інформацією було створено низку наукових товариств, які видавали свої роботи в низці періодичних видань. Особливо варто відзначити періодику у формі "Записок", а саме: "Записки Харківського Імператорського університету", "Записки Одеського Товариства Історії та Старожитностей", "Записки Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка" та "Записки Українського Наукового Товариства у Києві".

Незважаючи на те, що "Записки" заслужено отримали увагу науковців, намагання її авторів конструювати український національний простір досі залишаються неоціненими та не дослідженими. В сучасній історичній науці простір незаслужено забутий істориками, оскільки переважно присутнє лише місце дії, хоч дуже часто й суб'єктивне та не беззаперечне.

На сьогодні історіографія дослідження даної наукової інституції склалась у вигляді наукових розвідок, студій та публікацій. М. Грушевський І. Грабинський, З. Зайцева, М. Алексієвець, В. Савенко, Г. В. Касьянов та інші дослідники поступально та неперервно накопичили ґрунтовний джерельний матеріал, дослідили та охарактеризували діяльність, організаційні та статутні особливості функціонування Товариства, частково проаналізували зміст "Записок" [5,

с. 101–102]. Проте питання формування історичних знань та проблема творення національного простору на сторінках "Записок" залишилось не відображеним та потребує розробки, досліджень та застосування нових оціночних інтерпретацій.

Метою роботи є аналіз публікацій та рубрик в "Записках" крізь призму нової просторової історії. З'ясування тематики, змісту, структури, авторства та наукового рівня досліджень українських вчених. Прослідкувати процес творення національного простору та формування українських історичних знань.

Серед найбільш популярних підходів, які знайшли поширення на пост-радянському просторі у трактуванні особливостей творення національних проектів в ХІХ ст., стали концепції Б. Андерсона, Е. Гобсбаума та М. Гроха. М. Грох пояснює виникнення націй, як внутрішній процес, викликаний соціально-економічними змінами, переходом від феодалізму до капіталізму. Цей процес, на думку вченого, мав три основні фази: академічну, культурно-просвітницьку та політичну [3]. Б. Андерсон запропонував соціально-антропологічний підхід, а також трактування "нації" як "уявленої" спільноти. На його думку, націоналізм виконує три основних завдання: "націоналізує" народи, створює національну історію та національну територію, окреслюючи її як власність нації, її життєвий простір [1].

Концепції дослідників можна з впевненістю співвіднести і з процесом творення та становлення української нації та національного простору.

Розвиток гуманітарного знання протягом ХІХ ст., зокрема історичної науки, призвів до виникнення численних наукових товариств. Ці наукові установи зробили непересічний внесок у створення на території України своєрідного історичного та національного поля. Об'єктами уваги товариств були: Україна (в усьому історичному часі та соціальному обширі), український етнос й українська нація, народ України, як єдине ціле. Предметом уваги: цілісне пізнання (самопізнання), творення й самотворення української людини, нації, народу, їхньої етнічної території і держави (України) у всьому часопросторовому вимірі, дослідження феномену українства, закономірностей, досвіду й уроків його розвитку та прояву в усіх сферах людського буття [4, с. 6].

Розглянувши публікації "Записок" крізь призму нової просторової історії, можна зробити висновок, що редактори та автори журналу активно переслідували мету конструювання українського національного простору, систематично привертаючи увагу своїх читачів до просторової проблематики, а саме, до питань дослідження української етнічної території, українського етносу, заохочення національного туризму, чи дослідження етнографічних особливостей українців.

Пізнання й самопізнання українського народу, закономірностей і механізмів формування його світогляду, ментальності, культури вже не обмежувались сферою споглядання, історіософським осмисленням, а перейшли у практичну площину.

"Записки" стали першими виданнями, автори яких цілеспрямовано порушували питання територіалізації українського національного простору та концептуалізували стосунки українського населення й території, декларували право на самобутність, самопізнання, само творчість української нації. Варто зважити на застереження В. Брюґемана про те, що "земля ніколи не є просто багнюкою, але завжди багнюкою, що наділена соціальними значеннями з історичного досвіду", підкреслити значення території для будь-якого національного руху, не лише українського [4, с. 5]. Через схожі процеси конструювання території в ХІХ ст. проходили представники кожного національного проекту, що прагнули перетворити володіння "своєю" землею на одну з підстав для власного самовизначення та майбутньої незалежності.

Свій інтерес у національно просторових питаннях редактори всіх журналів "Записок" від початку декларували у статутах та програмах часописів, зазначаючи, що їх буде присвячено дослідженню українських земель, зокрема з питань: культури, території, етнографії, історії, краєзнавства і т. д. Редакція заохочувала місцевих читачів-краєзнавців надсилати власні статті, що могли допомогти "всім разом" краще пізнати свою країну.

Серед перших публікацій такого плану можна відзначити розвідку М. Левченка про "місця проживання та місцеві назви русинів". У ній автор на основі власних спостережень стверджує, що "в наш час південноруси, малоруси, чи, правильніше, русини живуть у Росії суцільною масою, у губерніях: Полтавській, Харківській, Київській, Волинській і Подільській, а також у землі чорноморських козаків", а, крім того, у частинах Чернігівської, Воронезької, Таврійської, Люблінської і Гродненської губерній, Бесарабській області, Царстві Польському, Азовському градоначальстві, у Галичині, Угорщині, Буковині, на Волзі, у Сибіру, за Байкалом і в Добруджі", тим самим автор досить чітко окреслив, як територіальні кордони, так і межі розселення українського етносу [8, с. 41].

Детальніше і ґрунтовніше продовження, стаття М. Левченка, знайшла у циклі "Короткий географічний огляд краю, населеного південноросійським (українським чи малоросійським) народом". Його автор, І. Маркович, уже набагато впевненіше і навіть науково вказує, що "країна, населена південнорусами (українцями, малоросами), займає частину Східної Європи, Найбільша її довжина з півночі на південь простягається до 900 верст. Із розгляду кордонів Південної Русі читачі побачать, що край цей має досить різноманітну фігуру і входить до складу двох держав: Росії та Австрії. Простір земель, населених українцями, у точності визначити не можна, але, приблизно, він складає більше 10870 кв. географ. миль. На всьому цьому просторі знаходиться 14300000 жителів, які говорять південноросійською мовою ("южнорусским языком"). Таким чином, за простором Україна чи Малоросія перебільшує Францію на тисячу географічних миль, а за абсолютним населенням поступається Іспанії двома мільйонами жителів". Тут же однією з бід краю, що заважала розвитку

цієї місцевості, називалось погане сполучення між різними його частинами: "Край, який ми описуємо, не багатий дорогами, такими необхідними для розвитку промисловості: на всьому його просторі є лише одна залізниця, якою відкрито рух, це дорога з Кракова через Львів до Чернівців, проходить вона австрійською Галичиною і Буковиною. У південноросійських наших межах залізниця існує лише у планах..." [5, с. 111–112].

Дослідники намагались ознайомити своїх читачів з українським простором за допомогою подорожніх записок. Одразу постала проблема відсутності таких текстів – не просто звітів про мандрівку, оскільки від моменту приєднання Україна була популярним напрямом подорожей для російських чиновників та офіцерів, а звітів нового типу, які б описували вже національну територію. Саме тому у "Записках" не просто друкували подібні матеріали, а навіть заохочували до їх написання та організовували численні археологічні та етнографічні виїзди, серед найбільш активних подорожуючих професорів можна відзначити: В. Гнатюка, В. Антоновича, І. Каманіна, М. Петрова, М. Сумцова, І. Свенцицького та інших.

Додаткової мотивації дослідникам надавала стаття П. Куліша в журналі "Основа" за 1862 р., де автор зазначає: "У той час, коли десятки тисяч людей мчать за кордон, щоб побачити Європу на власні очі... Я подумав: Європу ми вивчаємо з дитинства, але ґрунт, на якому ми виростили, народ, до якого належимо, залишаються у стороні і ледве в кількох книгах продемонструвала права свої на нашу увагу" [7, с. 53]. Схожі ідеї, хоча й не зовсім у близькій лексиці, висловлював зі шпальт "Записок" М. Волокітін: "Незважаючи на те, що південний край можна назвати серцем російського світу, що це не новостворена Амурська колонія, – ми ледве його знаємо, через якусь дивну байдужість до всього, близького вітчизняному" [5, с. 116].

Схожою стратегією редакції з представлення країни своїм читачам був друк невеликих історій із життя у різних місцевостях України, таким чином "інтерналізуючи націю", тобто заглиблюючи ідею широкої Батьківщини у конкретні локальності. Для цього, в "Записках" виходили тексти про подорожі окремими регіонами та містами України. Влучно це описав П. Куліш, вказавши, що "Південна Русь чи Україна ніби втратила свої етнографічні межі й розкинулася колоніями від Південного моря до Північного і від моря Варязького до Східного океану" [5, с. 118].

Слід підкреслити, що редакція журналу не просто розміщувала матеріали з "усіх кутків" України, але й за допомогою діалогу зі своїми авторами буквально творила її карту. Подорожували і самі журнали "Записок", причому не лише Російською та Австрійською імперіями, але й за їх межами, зокрема в Німеччині, Англії, США, Канаді і т.д.

Культурне та історичне різноманіття українських регіонів, внаслідок певних історико-політичних процесів, було прийняте науковцями, як основа, на якій вибудовуватиметься стратегія управління культурним простором в

інтересах української політичної нації. Підґрунтям цієї стратегії мало б стати узгодження (за принципом "різні, але єдині") регіональних ідентичностей, а не уніфікація за певною (мовною, етнічною) ознакою.

Звичайно, від подібного окреслення національної території до моменту її фактичного освоєння та привласнення було ще далеко, але зважаючи на вплив, що його справили "Записки" на наступних діячів українського національного руху, величезне значення подібних описів, завдяки яким і було сконструйовано існування української нації не лише у часі, але й у просторі, публікації часописів відіграли роль, яку не варто недооцінювати.

Інтерес викликає розвідка в М. Грушевського в "ЗНТШ", – "Починаючи з XVIII ст. тривала поступова й неухильна колонізація Півдня. Доти ні українці, ні інші слов'янські народи тут не жили. В Європі XIX ст. українці були неординарним прикладом того, як народів доводилося створювати те, що в епоху націоналізму мало стати основою життєвого простору нації, її батьківщиною. Це були нові землі Росії, зрозуміло, росіяни називали їх "Новороссиєю". Проте ці простори заселялися переважно українцями, і вони згодом мали претендувати на них. На той час, коли фактично відбувалося це просування на Південь і відповідне розширення українського простору, самі українці не вбачали в цьому процесі ознак націотворення", зазначає автор. Дослідник вказує, що етнічне походження є лише основою, відправним пунктом [4, с. 10].

М. Грушевський створив певний ідеал і водночас окреслив шляхи його досягнення. Він створив концепцію української історії, в якій українцям пропонувалася спільна політична стратегія, бачення майбутнього єдиної нації, а не лише окремих її частин, обґрунтувавши єдність української нації історичними аргументами. Як зазначив Джон Армстронг, Грушевський теоретично обґрунтував "український міф", і зробив він це мовою сучасної йому науки [6, с. 67].

Слід зауважити, що в ідеях науковців національно-культурний простір не обов'язково мав збігатись з кордонами держави. Він міг бути ширший у разі успішної політики культурної експансії або наявності великого числа носіїв національної культури, що проживають за межами держави, але зберігають та розвивають її культуру. Активне залучення закордонних досягнень української культури до процесу націотворення мало уможливити введення їх ресурсу в єдине українське національне духовно-інтелектуальне поле. Українська держава мала б взяти під свій патронат усі культурні ініціативи українських закордонних громад, долучаючи їх до єдиного процесу українського культуротворення, чому мали сприяти зв'язки товариств з закордонними університетами та науковими об'єднаннями. Закордонне українство було та є невід'ємною частиною національного гуманітарного простору. Діаспорна присутність України у світі стала величезним ресурсом нашої держави вже з кін. XIX ст.

На сторінках "Записок" одними з перших відбулось переосмислення традиційно поширеного поняття "малорос". Автори почали систематично

замінювати його національним і вже територіалізованим – "українцем". І хоча загалом на шпальтах часописів нарівні з "українським", як синоніми вживались і "малоросійський" з "південноросійським", можна сказати, що саме "Записки" розпочали запровадження нової політичної української лексики.

Попри те, що в "Записках" так і не з'явилося жодного графічного зображення української національної території, її редактори систематично намагалися створити почуття географічної належності у своїх читачів за допомогою "неманіфестованих ментальних карт" (за Д. Блеком), належності до території, що долала локальні відмінності різних регіонів, більше того, належності до української національної території, яка була населена українцями і належала саме їм, незважаючи на російську та польську там присутність [7, с. 56].

За відсутності надшвидких засобів зв'язку, "повільне" ХІХ ст. залишило після себе унікальне історичне джерело – "Записки", спадок, який, на жаль, в сучасних умовах відходить в небуття. Тісна співпраця дослідників з усіх регіонів українських земель, обмін думками, літературою, матеріальна підтримка різноманітних просвітницьких заходів, установ, стали невід'ємними елементами творення нового історичного простору та, відповідно, національного проекту.

Конструювання власної історії розглядалось на сторінках "Записок", як фундаментальна потреба українського суспільства та позитивний інструмент національної ідентифікації. Науковці здійснювали широкий комплекс конкретних дій у справі національного й культурного відродження української історичної пам'яті, брали активну участь у формуванні громадської думки та колективних уявлень про історичне минуле країни. Спільний погляд народу на українське минуле, безпосередньо мав допомогти нації об'єднатись навколо перспектив свого майбутнього.

Авторський склад часопису являв собою самотню суспільно-культурну групу. Ознаками її як окремої течії у загальному потоці вітчизняного культурно-національного відродження можна вважати єдність часу, географічного і культурного простору, схожість суспільно-політичних ідей і світогляду, зміст заходів, які вони ініціювали, або в яких вони брали участь.

Культура нації складається з численних взаємопогоджуваних і взаємодоповнюючих елементів – мови, мистецтва, вірувань й звичаїв, національних суспільних, політичних, господарських, культурних інституцій, які взаємодіють у єдиному комунікаційному просторі. З цих унікальних "цеглин" і будувалась своєрідна конструкція єдиного українського національного простору.

У ході комунікації у єдиному мовно-культурному просторі відбувалась поступова національна консолідація та творилась національна ідентичність. "Записки" виступили, як інтеграційний чинник для укр. науки, укр. інтелігенції, укр. історії. Товариства остаточно оформили та задекларували українську історичну науку та вивели її на світовий рівень.

Сформована в умах тодішніх націєтворчих еліт концепція "Великої України", як Андерсонівської "уявленої спільноти" спершу реалізовувалась лише у формі доволі віртуального й фрагментарного спільного культурного простору, але її потенціал, зокрема – політичний, неупинно зростав, наслідком чого на сьогодні стало утворення української незалежної держави.

Нині українознавство постає, як наука цілісного пізнання (самопізнання), творення й самотворення українського народу і його етнічної території (України) в усьому просторовому вимірі. За такого підходу Україна й українство – це органічні складові всесвітньої цивілізації і культури, а українознавство розвивається як системні знання не лише про Україну та українство, а й про світове співтовариство.

Література

1. Андерсон Б. Уявленні спільноті. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К.: Критика. – 2001. – С. 14-38.
2. Гобсбаум Е. Вік екстремізму: коротка історія ХХ ст., 1914-1991. – К.: Вид. дім "Альтернативи", 2001. – 543с..
3. Грох М. Исторические предпосылки "национализма" в центральной- и восточноевропейских странах / Национализм в посткоммунистической Европе, 2010. – Т. 1. – С. 107–122.
4. Венгерська В.О. Творення історії протягом ХІХ ст.. Національний та імперський вимір // Гілея: науковий вісник. - К., 2011. - Вип. 45. - С. 5-11.
5. Зайцева З. "Записки Наукового Товариства ім. Т.Шевченка": започаткування та шлях до академічного стандарту (1892–1914) // Український історичний журнал. – 2004. – № 2. – С. 101–122.
6. Касьянов Г. В. Теорія нації та націоналізму. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
7. Котенко А. Л. До питання про творення українського національного простору в журналі "Основа" // УІЖ. – Київ, 2012. – № 2. – С. 42–57.
8. Левченко М. Краткое географическое обозрение края, населённого южнорусским народом // ЗНТШ. – Львів, 1896. – Т. 2.– С. 39–58.

УДК 94 (477) "17"

О. В. Ростовська, О. М. Марусечко

ЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА В ХVІІ СТ.?

У багатомісячній історії України важливе місце належить козацтву, в діяльності якого найвиразніше й найяскравіше визначилася ідея, основою якої був принцип демократизму і рівного політичного права для кожної особистості. Ці

засади простежуються на прикладі діяльності козацтва в різних сферах повсякденного життя. Повсякденність – це життя в цілому, це природне середовище, в якому перебуває людина. Від часу появи на історичній арені, козацтво вирізнялося своїми буднями, які склалися із їхнього роду занять, соціального складу, способу життя.

Історіографічна скарбниця з проблем українського козацтва наповнена значною кількістю досліджень, різноманітною тематикою, цікавими аспектами життєдіяльності козацтва. Водночас поза увагою дослідників залишається проблема основних сторін повсякденного життя. Сучасні науковці лише частково торкаються даної проблеми, спираючись на джерельні свідчення, археологічні матеріали та "Історію запорозьких козаків" Д. Яворницького. Так, наприклад, Т. Каляндрук в роботі "Таємниці бойових мистецтв", виданій у Львові 2007 року висвітлює звичай побратимства, ставлення козаків до життя та смерті, роль пісень у козацьких буднях як засобу зміцнення лицарського духу. Ю. А. Мицик, С. М. Плохій, І. С. Стороженко у праці "Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорозьке козацтво", виданій у Дніпропетровську 1991 року зосереджує увагу на зовнішньому вигляді козаків, їх поселень, з'ясовує особливості організації січової кухні. О. Середюк у роботі "Лицарі сонця: історичний нарис", виданій у Луцьку 2008 року акцентує увагу на характері козацької медицини, кулінарії, звертається до основних сторін господарській діяльності. Д. Телегін у своєму творчому доробку "Археологія доби козацтва", виданому у Києві 1997 року, детально описує та ілюструє одяг запорозьких козаків, посуд, яким користувались у XVII ст., знаряддя праці, називає і характеризує ремесла, які мали місце у буденному житті козаків.

Метою даної статті є спроба виділити та охарактеризувати особливості повсякденного життя українського козацтва, своєрідні непритаманні іншим прошаркам традиції та звичаї, що впливали на їх самосвідомість.

Сучасні науковці зазначають, що запорозькі козаки могли проживати на Січі, в зимівниках чи бурдюгах. Що ж являла собою Січ? Кожна з них була фортецею, оточеною з усіх боків валом висотою інколи понад 10 м, з глибоким ровом перед ним. З боку Дніпра вони, як правило, омивалися його річищами, де стояв козацький флот, приставали купецькі кораблі. Перед валом споруджувались "вовчі ями", поблизу знаходились один чи два цвинтарі. За планом, розмірами і характером укріплень Січі, безумовно, помітно розрізнялись між собою. В Січі могли проживати виключно неодружені козаки або принаймні ті, що залишили сім'ю. Такий звичай серед січовиків пояснюється тим, що вони з самого початку існування їхньої спільноти перебували на військовому становищі [12, с. 20–21].

У літописі гадяцького полковника Григорія Грабянки зазначається: "Проживають вони в куренях по сто п'ятдесят чоловік, а буває й більше.... Живе курінь під проводом старшого, чоловіка, як правило, у військовій справі найвправнішого, і його шанують і коряться йому, як найстаршому після кошового

отамана; але і старші їхні живуть разом із звичайними" [7, с. 21]. Посол австрійського імператора Ерїх Лясота, який відвідував Січ повідомляє, що дах куренів, в яких жили козаки, був покритий кінськими шкірами. Курені були довгий час однією з характерних рис запорізького будівництва: вони швидко зводилися в разі потреби, їх було неважко відбудувати [8, с. 270].

На території Січі в мирний час звичайно мешкала відносно невелика кількість козаків. Решта, якщо вони не були на варті чи в походах, займалися промислами або сільським господарством. На широких просторах запорізьких земель вони засновували хутори-зимівники. Жан Бенуа-Ширер з цього приводу зазначав: "Були й такі козаки, які постійно жили поза куренями, полюючи або ловлячи рибу, і такі, що лишалися у своїх зимових домівках, щоб бути ближче до своєї худоби та коней" [13, с. 174]. Кожен зимівник складався з одного чи кількох господарств, які вирощували хліб і розводили худобу [12, с. 26]. Більшість з було розкидано по берегах річок, островах, балках, ярах та байраках. Жили в них або сімейні запорожці, або люди, що прийшли з України, Литви й Польщі, або нежонаті старшини, котрі покинули січову службу й віддалилися у степ зі своєю челяддю. Офіційно козаки-зимівчачи звалися сиднями, або гніздюками, глузливо – баболюбами та гречкосіями. Вони були підлеглим станом щодо січових козаків. Гніздюків кликали на війну лише у виняткових випадках особливим пострілом гармати з Січі Самотні козаки, що шукали повної відокремленості і від бурхливого січового, і від важкого родинного хутірського життя жили у так званих бурдюгах, якими у запорізьких козаків називали самотні, без жодних додаткових будівель землянки, де-не-де розкидані по безлюдному й глухому степу запорізьких вольностей. [5, с. 198].

У вільний час для розваги козаки займались художньою діяльністю з гумористичним напрямком, доказом чого є знайдена на полі Берестецької битви дерев'яна плакетка з дотепною карикатурою. На дерев'яному кружечку, діаметром 3, 5 см і товщиною 0,3 см, вирізьблено погруддя якогось багатого шляхтича [14, С. 41].

Слід відзначити, що козаки добре усвідомлювали те, що запорукою здорового тіла є корисна їжа. Їхні страви були простими, різноманітними, і досить смачними. Для приготування їжі у кожному курені був кухар, якому допомагали кілька хлопчиків, що приносили йому воду й чистили казани після обіду [10, с. 418]. Основними стравами були "саламаха", "тетеря", куліш, галушки, лемішка, мамалига. Одна з особливостей харчування козаків – незначне споживання хліба, адже випікання хліба на велику кількість людей вимагало значних затрат праці. Хліб ніколи не різали бойовими ножами, шаблями чи ятаганом. Адже це – зброя для вбивства. А хліб – святий [9, с. 255].

Постійна участь козаків у походах та військових діях, тривале перебування у літніх таборах просто неба зумовили практику самолікування. Запорожці ніколи не впадали у відчай при важких пораненнях і хворобах. Француз Боплан згадував, що для того, щоб позбутися лихоманки запорожці

розводили гарматний порох з горілкою, усе добре розмішували і випивали, а потім лягали спати, щоб уранці прокинутися цілком здоровими. Іноді порох замінювали попелом. Щоб вилікувати рану, її посипали жменюю землі, змішаною з власною слиною і накладали пов'язку [1, с. 84]. Олександр Середюк в історичному нарисі зазначає, що козаки розумілися на переломах і вміли фіксувати пов'язки та шини, використовуючи липову чи дубову кору, дощечки [9, с. 277]. Гарт для козаків був органічною й невід'ємною частиною їх повсякденного життя. Козаки вставали до схід сонця, ходили босоніж по росяній траві споришу, кульбаби та конюшини, а напуваючи коней, занурювали ноги в воду. Це надавало їм першу дозу бадьорості. Спочиваючи горілиць просто на землі, у густій траві, вони не боялися застудитися, а навпаки, заряджалися енергією трав, властивості яких добре знали.

У козаків існувала обрядова система, яка була пов'язана насамперед з основним заняттям – військовою справою та воєнізованим побутом. Зокрема, характер воїнських ініціацій мали обряди прийому в запорожці. Однією із важливих передумов вступу до Січі було сповідання претендентом православної християнської віри, визнання її основних догматів, знання молитов ("Символ віри", "Господня молитва", Богородичні молитви) та дотримання постів [3, с. 137]. Обрядовими діями обставлялося проведення військових рад запорожців, а також курінних і паланкових сходок. Загальні ради відбувалися у запорожців звичайно в святкові дні – 1 січня кожного нового року, 1 жовтня в храмове свято Січі – Покрови, на другий-третій день Великодня. На раду скликали, б'ючи у бубни чи літаври або стріляючи з гармат. [6, с. 159].

У запорожців було розвинене побратимство. Щоб дружба, мала силу закону, побратими йшли до церкви й тут, у присутності священника, складали клятву побратимства у письмовій формі. Цей обряд супроводжувався обміном натільними хрестами, даруванням один одному ікон та потрійним поцілунком. Дарували один одному коней, зброю й інші речі [4, с. 162].

Відмітною рисою характеру запорізьких козаків була глибока релігійність. "Вони сповідують грецьку віру, яку по-своєму називають руською, дуже шанують святкові дні і дотримуються постів, які у них тривають 8 або 9 місяців на рік і полягають в утриманні від м'яса", – згадував Боплан [1, с. 31]. Їхні пости були частими та суворими, оскільки сповідуючі утримувалися не лише від м'яса, але також від масла, молока, сиру, яєць та навіть від риби і харчувалися тільки капустою, буряками, грибами та іншими овочами.

Загалом на Запорозжжі січові звичаї тісно переплелися із християнською обрядовістю, й витворилася своєрідна козацько-православна культура. Як і решта українців, козаки постували чотири рази на рік під час основних християнських постів – Петрівського, Успенського, Пилипівського і Великого. Після останнього за козацьким звичаєм годилося розговітися пасками й крашанками, інколи й вареними раками. Особливо благочестиві козаки перед Великим (Пасхальним) постом відправлялися на Сирному тижні на прощу до

монастирів і там проводили увесь піст за черничим статутом. Цікавим є той факт, що козацька звичаєво-правова культура чітко субординувалася із православним календарем, і тому запорожці під Великий піст вводили мораторій на страту злочинців [3, с. 139].

Під впливом релігійних почуттів багато запорожців, цураючись веселого, голосного й вільного життя в Січі, йшло у непроглядні ліси, берегові печери, річкові плавні й там, живучи між небом і землею, "спасались о Христі". Багато хто створював каплиці у своїх зимівниках, влаштовував скити, ставив молитовні ікони, відділяв у власних житлах особливі "божниці", вміщаючи туди ікони в дорогих шатах і багатих кіотах, ставлячи перед ними незгасні лампади, запалюючи саморобні воскові свічки, вимовляв молитви, читав життя святих, приваблюючи цим до себе неписьменних, але релігійних і старанних щодо християнської віри товаришів. Запорізькі козаки двічі на рік у мирний час вирушали пішки "на прощу", тобто вклонятися святим місцям у монастирі. Першого разу восени, у вересні й жовтні, після звичних літніх занять – рибальства, скотарства, овочівництва й мисливства, другого разу – перед постом на масницю [15, с. 193].

До церкви козаки заходили зі зброєю, стаючи згідно з традиційно заведеним порядком (для старшини та осіб похилого віку було відведено спеціальні "бокуни"), чинно вислуховували богослужіння, а під час читання Євангелія стояли струнко, тримаючись за ефес шаблі, яку годилося трохи вийняти із піхов, що символізувало рішучість у захисті християнства й освячення зброї. Культове ставлення до зброї надавало козацьким церковним звичаям військового забарвлення. Зокрема, на Водохреще (19 січня, після освячення йорданських ополонки), Великдень (Паску) та Покрову (14 жовтня, січове храмове свято) у козаків було заведено стріляти з гармат і мушкетів, а під час хрещення хлопчиків у купіль додавали трохи пороху [3, с. 139].

Запорозькі козаки особливої ваги надавали поховальному ритуалу, що пояснюється постійним співіснуванням поряд зі смертю, щоденною небезпекою загинути від руки ворога. Кожен запорожець повинен був звикнути до думки про неминучість переходу до потойбічного життя. Відповідно до цього, особливого значення набували проводи до нього бойових товаришів, що мали на меті достойно вшанувати небіжчиків. Померлих ховали у повному козацькому вбранні: жупані, черкесці, сап'янцях, шапці та при зброї; в труну часом ставили карафку горілки й череп'яну люльку, приказуючи при цьому: "А нумо, товариші, поставим йому пляшку горілки у голови, бо покійничок любив-таки її!" [15, с. 191]. Існують народні легенди, згідно з якими запорожці насипали над небіжчиками високі могили, землю для яких носили шапками. Фольклорні джерела свідчать про особливу роль у поховальному обряді коня. Від бойового коня часто залежало козацьке життя, тому не випадково він у народних переказах називається "братом", "товаришем". Після смерті запорожця, особливо отамана, його коня вели за тілом хазяїна до могили [11, с. 100].

Козацька звичаєвість хоча й пропагувала серед січовиків безшлюбність, однак виховувала, особливо у парубків, шанобливе відношення до жінки-матері, сестри, дружини чи коханої дівчини. Ставлення реєстрового і нереєстрового козацтва до жінки-дружини було освячене сімейними традиціями. Жан-Бенуа Ширер писав: "Оскільки запорозькі козаки не допускають жінок у свої курені, вони йдуть у Польщу або на кордони Великої Росії, щоб викрадати там дівчат [13, с. 68]. Заборони не приводити на Січ жінок дотримувалися так суворо, що за це наставала кримінальна відповідальність. За те, що хто-небудь заведе у Січ жінку, рубали тому козакові голову [2, с. 188].

Отже, повсякденне життя українського козацтва мало свої особливості: козаки проживали на січі, куди жінкам було заборонено приходити або навколо неї з сім'ями, мали високий рівень медичних знань, переплетіння звичаїв і традицій з релігією сформували у них своєрідну козацько-православну культуру у якій головне місце займав козак-воїн.

Література

1. Гійом Левассер де Боплан Опис України / Пер. з фр. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк. – К.: Наук. думка, 1990. – 209 с.
2. Драгоманов М. П. Вибране: "...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні". – К.: Либідь, 1991. – 688 с.
3. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т / Редкол.: В. А. Смолій, О. А. Бачинська та ін. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. – Т. 2. – 724 с.
4. Каляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв. – Львів.: ЛА "Піраміда", 2007. – 304 с.
5. Кравченко І. Є. Запорожці: До історії козацької культури / І. Є. Кравченко, Ю. О. Іванченко. – К.: Мистецтво, 1993. – 400с.
6. Крип'якевич І. Історія української культури / І. Крип'якевич, В. Радзилевич, М. Голубець. – Львів.: Видання Івана Тиктора, 1937. - 718 с.
7. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. Р. Г. Іванчека. – К.: Т-во "Знання" України, 1992. – 192 с.
8. Мицик Ю. А. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорозьке козацтво / Ю. А. Мицик, С. М. Плохій, І. С. Стороженко. – Дніпропетровськ: Січ, 1991. – 301 с.
9. Середюк О. Лицарі сонця: історичний нарис. – Луцьк: ВАТ "Волинська обласна друкарня", 2008. – 476 с.
10. Смолій В. А. Коли земля стогнала: Друга половина XVI – перша половина XVII ст. / В. А. Смолій, О. І. Гурій. – К.: Україна, 1995. – 432 с.
11. Старік О. До питання поховальної обрядності запорозького козацтва // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні / Відп. ред. Д. Я. Телегін. – К.: НДКП "часи козацькі", 2006. – Випуск 15. – С. 98–101.

12. Телегін Д. Я. Археологія доби козацтва XVI–XVII ст.. / Д. Я. Телегін, І. С. Винокур. – К.: ІЗМІН, 1997. – 336 с.

13. Ширер Жан-Бенуа Літопис Малоросії , або історія козаків запорожців та козаків України, або Малоросії / Пер. з фр. В. В. Коптілов. – К.: "Укр. письменник", 1994. – 311 с.

14. Юхимчук К. Унікальні знахідки з поля Берестецької битви 1651 року // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні / Відп. ред. Д. Я. Телегін. – К.: НДКП "Часи козацькі", - 2010. - № 19. – С. 40–43.

15. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Пер. з рос. І. І. Сварника, Упоряд. О. М. Апанович. – Львів.: Світ, 1990. – Т. 1. – 319 с.

УДК 94 (477) "16/18"

О. В. Ростовська, М. Б. Помазан

У ЧОМУ ВИЯВЛЯЛОСЬ ВІЙСЬКОВЕ МИСТЕЦТВО ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ У XVI–XVIII СТОЛІТТЯХ?

Умови боротьби з кочовими народами Сходу та іншими ворогами виробили у запорозького козацтва адекватні форми військового мистецтва та змусили їх до побудови власних збройних сил, які могли протистояти ворожим військам. Низове козацтво протягом майже всього періоду свого існування захищало не тільки свої інтереси, а й брало участь у збройних конфліктах іноземних держав, як наймана військова сила, зокрема у Тридцятилітній війні та інших. Під час європейських війн січовики зарекомендували себе з найкращого боку, тому про військове мистецтво запорожців ходила велика кількість легенд. Багато монархів тогочасної Європи прагнуло залучити до себе на службу запорожців, яких у війнах ефективно використовували як ударну силу. Тому актуальним і на сьогоднішній день залишається питання, що внесли козаки у військове мистецтво? Вивчення даної проблеми може розкрити деякі секрети військової майстерності козаків, а також посилити інтерес до детального вивчення та поступового відродження певних звичаїв і традицій та елементів військового виховання. Це буде корисним для сучасного українського суспільства, зокрема, при підготовці фахівців для силових структур, для виховання здорового покоління молоді, його патріотизму. Дана стаття є спробою на основі історіографічної літератури та джерельних свідчень висвітлити військове мистецтво у запорозьких козаків у XVI–XVIII ст.

Значний матеріал з питань військового мистецтва вміщений у праці відомого українського історика, дослідника козащини Дмитра Яворницького "Історія запорозьких козаків" (Спб., 1888). Крім архівних документів, Д. І. Яворницький використав документальні збірки, мемуари та щоденники, дані

топографії, археології, численний фольклорний матеріал, спогади старожиливі. У козацьких літописах Самійла Величка, Самовидця, Г. Грабянки відображена героїчна звитяга українського козацтва, до якої були причетні запорозькі козаки. Важливий фактологічний матеріал містять сучасні праці: Апанович О. М., Горобця В., Каляндрука Т., Косенка Л., Мицика Ю., Путро О., Середюка О., Сідака В. С., Степанкова В. С. Стороженка І., Русиної О., Чухліба Т., та ін. Так зокрема: Т. Каляндрук у праці "Таємниці бойових мистецтв України", виданій у Львові у 2007 році зосереджує увагу на систему бойової підготовки (рукопашний бій, бойові танці тощо), яка існувала у запорожців; у роботі Л. Косенка "Козаки. Лицарський орден України: Факти. Міфи. Коментарі", виданій у Харкові у 2007 році висвітлює військову організацію, тактичні прийоми ведення війн, правові норми та покарання за їх порушення; О. Середюк у праці "Лицарі сонця", виданій у Луцьку 2008 році звертається до питання функціонування у запорожців сторожової служби, розвідки, контрозвідки. Досить багаті відомості з питань військового мистецтва ми можемо знайти у спогадах іноземців, які відвідували території проживання козаків і були свідками подій: Альберто Віміна, Гійом Левассер де Боплан, П'єр Шевальє, Жан-Бенуа Шерер, та інші.

У збройному формуванні значний вплив на ведення бойових дій мають організація і дисципліна. З історії можна привести багато прикладів, коли із-за поганої організації та недисциплінованості величезні армії програвали меншим за кількістю, але добре організованим, з сталеною дисципліною військам. Питання життя та діяльності запорозької спільноти вирішувалися на демократичних засадах. Усі відповідальні посади у війську були виборними, починаючи від Кошового отамана і закінчуючи сотниками [6, с. 229]. Така система формування командного складу давала можливість керувати військом найдосвідченішим воїнам, які відрізнялися від інших такими якостями як розум, сміливість, сила, тощо [9, с. 151]. Дослідник Т. Чухліб відмічає, що запорозькі козаки увібрали в себе як східні, так і західні впливи в галузі військового мистецтва [19, с. 181]. Військо було побудоване за зразком військово-десятькової системи, як зокрема, у монголів, що давало можливість: по-перше – швидких маневрів під час бою; по-друге – контролювати кожного козака і слідкувати за порядком у війську [14, с. 351]. Великий вплив на бойові якості козацького війська мала добровільна основа до вступу у січове товариство. Особа, яка ставала козаком розуміла, що може загинути і йшла на такий крок свідомо. Лише пройшовши кількарічний курс навчання, показавши і зарекомендувавши себе новобранець допускався до обрядового іспиту на звання козака-запорожця. Про існування потужної системи козацького вишколу є багато історичних свідчень. Як доводить Еріх Лясота, посол австрійського імператора, козаки з молодих років вправляються у військовому мистецтві. Те саме свідчить Альберто Віміна: "Козаки не вивчають ніяких наук, крім військової" [1, с. 66]. К. Рондо зазначав, що до звання лицаря допускаються в їх

товаристві тільки дуже сильні й добре збудовані. Випробування, яким піддавали ініціантів під час такого іспиту, були досить різноманітними і не всі добровольці їх проходили [3, с. 26–27]. Тому до війська потрапляли лише найкращі, які пройшли курс важкого навчання, і справились з надскладними випробуваннями. Така система відбору і початкової підготовки запобігала потраплянню до війська випадкових осіб і посилювала його міць і стійкість у бою. Великий вплив на військове мистецтво мав інститут побратимства, який існував на Січі. Воїн мав думати не лише про себе, а й про свого товариша, який бився поруч [4, с. 162]. Для підтримання дисципліни і кількості воїнів у війську, які є запорукою успішного ведення війн на Січі запроваджували сувору міру покарання: за дизертирство з армії під час військових походів, пияцтво, тощо козаків карали на смерть [5, с. 271].

Зброя в житті козаків та військовій вправності відігравала важливу роль, адже саме від якості озброєння в усі часи залежав успіх у веденні війн. Зі зброї у вжитку запорозьких козаків були: гармати, рушниці, пістолети, списи, шаблі, келепи, луки і стріли, якірці, кинджали, ножі, панцери [22, с. 86]. Жан Бенуа Шерер дає нам схожі відомості: "Кожен запорозький козак, старий чи молодий, мав рушницю, алебарду й шаблю, які тримав завжди наготові. Дехто мав також пістолі" [21, с. 175]. Запорожці на відміну від інших тогочасних армій не ділили військо за зброєю наприклад, (пікінери, мушкетери, кіннотники тощо). Кожен козак володів як рушницею так і списом, шаблею тощо, поєднуючи в бою різну зброю, при потребі кіннотники спішувалися і вступали у рукопашні бій з противником різноманітними видами зброї. Поєднання різної зброї в одних руках давало можливість краще боронити себе і проводити контратаки. Поряд з новими зразками озброєння використовувались старі наприклад, лук і стріли, користувалися великою пошаною тому, що їх можна було використовувати за будь-яких умов не боячись, що намокне так як наприклад, порох у рушницях. Лук давав можливість тихо вражати противника зі значної відстані, без зайвого шуму, що було не обхідно під час розвідок далеко у тилу ворога. Дальність стрільби становила близько 200 м, приблизно з 50 м стріла могла пробити панцир крилатого гусара. Поряд з вогнепальною зброєю він мав високу швидкострільність і доки перезарядиться рушниця чи пістоль то вмілий козак міг випустити з лука до 10 стріл, що дуже ефективно під час змішаного рукопашного бою [12, с. 320].

Одним з напрямків військової діяльності запорозької спільноти виступала охорона кордонів свого краю і розвідка. Грамотно проведена розвідка забезпечувала успіх у морських та сухопутних операціях. І навпаки: при допущенні помилок неминуче наступала розплата: полон, смерть [17, с. 153]. З метою проведення глибокої розвідки в тилу потенційного ворога, використовувались інші засоби: обози чумаків і купців, бувші полонені козаки, втікачі від свавілля татарських мурз слуги – татари [10, с. 154]. У походах завжди першим рухався козацький розвідувальний загін, який висилав на відстань до шести кілометрів

розвідувальні роз'їзди. Далі йшов передовий загін, а уже потім основні сили. Це дозволяло завжди вчасно попередити про наступ ворогів і підготувати військо до бою [11, с. 121].

На Січі існував пластунський курінь, який готував розвідників, диверсантів. Для отримання необхідних відомостей чи проведення диверсій, пластуни не рідко самі прокрадалися у тил ворога, роблячи інколи рейди по декілька сот кілометрів. У таких умовах пластуни мусили розраховувати виключно на власні сили. Дослідник Тарас Каляндрук припускає, що військо мистецтво пластунів сягає своїми коренями ще традицій арійської бойової культури. Так, мистецтво переховування у воді за допомогою очеретини, відоме ще з антських часів. Про це нам повідомляє Маврикій у творі Стратегікон: "Досвідчені вони також і в переправі через ріки, перевершуючи в цьому відношенні всіх людей. Мужньо витримують вони перебування у воді, так що часто деякі з числа тих, що залишаються вдома, захоплених зненацька раптовим нападом, поринають у пучину води. При цьому вони тримають в роті спеціально виготовлені великі, видовбані в середині очеретини, які доходять до поверхні води, а самі лежачи навзак на дні ріки, дихають з їх допомогою і це вони можуть робити на протязі багатьох годин, так що абсолютно не можна здогадатися про їх присутність..." [18, с. 24]. Джерела засвідчують, що взимку 1651 року під загальним контролем українського гетьмана Б. Хмельницького та безпосереднім керівництвом козацького старшини Тарасенка (Стасенка) було проведено одну з найграндіозніших у тогочасній Європі розвідувальних операцій. До Корони Польської було направлено близько двох тисяч українських шпигунів, які повинні були збирати найрізноманітнішу інформацію, проводити диверсійні акти тощо [15, с. 123].

Тактика козацького війська виходила з оборони. Лепявко С. А. відмічає, що при зустрічі з ворогом козацтво оточувало себе возами, будувало земляні укріплення [8, с. 105]. Пересування Південно-українськими степами було надзвичайно ризикованим, адже небезпека могла настигнути з будь-якого боку. Тому при пересуванні степами під час походів Запорожці використовували так званий табір. Рухомий табір з возів мав вигляд прямокутника, по великих сторонах якого рухались вози один за одним, в один або декілька рядів. Між рядами возів переміщалося спішене військо. В першому або другому зовнішньому ряду були встановлені гармати, а біля возів йшли козаки з ручною вогнепальною зброєю, готового до бою. Передня і задня сторони прямокутника були не замкнені, їх прикривала кіннота. Ще Боплан писав, що 500 татар не наважуються атакувати 50–60 козаків, якщо ті йдуть під захистом табору, а 100 козаків за табором можуть відбитися і від тисячі поляків [2, с. 56]. Такі укріплення давали змогу козакам не лише оборонятися в умовах степу, а й провводити наступальні операції, а також робити рейди на ворожі території [6, с. 296–297]. У середині табору як зазначалося вище перебувала піхота озброєна ручною вогнепальною зброєю і гарматами. При обороні

табору до возів підходила піхота, яка безперервно вела вогонь причому не хаотичний як у цей час у Західній Європі, а майже снайперський. Кожна куля не витрачалася даремно. При такій обороні найкращі стрільці стояли спереду і стріляли, дві шеренги по заду подавали і заряджали рушниці. Таким чинном створювався безперервний прицільний вогонь який розладнував ряди противника. Якщо передбачалася довготривала оборона табору, то колеса возів закопувались у землю, її насипали і на вози. Навколо возів із зовнішньої і внутрішньої сторони робилася мережа окопів та брустверів, з'єднаних ходами сполучення [14, с. 297]. А для таких дій необхідні були козаки, які обслуговували б вози, знали всі свої дії під час бою і чітко виконували накази від керівництва. Тому є всі підстави стверджувати, що в таборі кожен п'ятдесят козаків під час маршу або зупинки перебували біля свого воза і кожен з них мав певні обов'язки. Частина з них забезпечувала безперервність вогню, а частина слідкувала за рухом воза і загальними сигналами керування табором, щоб не допустити розриву ряду [11, с. 119].

Обираючи місцевість для бою, перевагу надавали важкодоступній місцевості – ярам, пагорбам, лісам тощо. Важливою була наявність поряд води. Під час бою козацтво намагалося обезкровити ворога щільним вогнем, а потім у слушний момент контратакувати [3, с. 479]. Бій розпочинався з того, що козаки висилали зі свого табору вершників для так званого "герцю", тобто двобою окремих сміливців або невеликих загонів. Герці були не лише проявом зухвалості чи молодечтва. Це був необхідний тактичний прийом, оскільки він надавав козакам можливість роздивитися сили та розташування супротивника, ще не розпочинаючи справжньої битви. Вони були своєрідною розвідкою боєм і виступали прелюдією до справжньої битви. Якщо вороже військо не виходило до бою, козаки починали його облогу [7, с. 101]. Одним із тактичних прийомів запорозьких козаків при кінній атаці на ворога була здебільшого "лава", тобто розгорнутий стрій в одну шеренгу, що нараховувала декілька сотень чоловік. За першою лавою йшла друга і т. д. В разі вдалої атаки першої лави, друга підкріплювала її ударом у фланг або тил противника. При невдачі друга лава зупиняла наступаючого ворога, даючи можливість і час для відходу першої лави і підготовки її для нової атаки. [13, с. 9]. Для захоплення ворожих фортець, козацтво застосовувало як штурм, так і облогу. В першому випадку намагалися підійти непомітно до ворожих укріплень і навальною атакою, не зважаючи на первинні втрати, ввірватися всередину. При облозі оточували фортецю земляними укріпленнями, робили підкопи, намагалися підпалити за допомогою артилерії, наближалися до стін, прикриваючися переносними дерев'яними щитами ("гуляй городи") [3, с. 477].

Багато уваги запорожці приділяли тому, щоб впливати на моральний стан супротивника, оскільки деморалізація ворога – вже половина перемоги. Такий ефект досягався завдяки вмінню створювати та вчасно застосовувати військові резерви, несподівана поява яких у вирішальний момент битви

спантеличувала супротивника. Щоб заздалегідь налякати ворога, вони нерідко самі поширювали чутки про свою силу й непереможність. Часто ці чутки були неймовірними, але багато хто сприймав їх за правду [6, с. 303–304].

У ході бойових дій проти турецького військового флоту запорізькі козаки зробили вагомий внесок у розвиток військового морського мистецтва XVI–XVIII ст. Ними були розроблені спеціальні способи боротьби з турецькими кораблями. Враховуючи легку озброєність чайки, козаки не могли, за тактичними правилами того часу, вступити в артилерійський двобій з турецькою галерою перед зближенням з нею. П'єр Шевальє подає дані: "Якщо козаки мають перевагу вночі, то галери та інші судна добре відплачують їм вдень: зустрівши їх, вони розкидають їх сильним гарматним вогнем та вбивають багато їхніх людей, головне, коли козаки запаляться до бою, з якого часто назад повертається лише половина екіпажів." [20, с. 45]. Цей недолік компенсувався тим, що чайка була малопримітною серед морських хвиль, швидкохідною, а також сильною вогнем ближнього бою. Перебуваючи за зоною спостереження з галери, козаки мали можливість швидко її наздогнати і атакувати, як тільки для цього створювалися сприятливі умови (темрява, туман і т. ін.), і таким чином виключали перший етап морського бою – артилерійську дуель [11, с. 138]. Найефективнішим способом боротьби чайок з турецькими кораблями був абордаж. Група чайок, найчастіше – вночі, швидко наближаючись до турків і маневруючи, примушувала атакований корабель розпорозувати артилерійський вогонь. Оскільки кулі з гармат, розставлених на палубі високих турецьких кораблів, вище чайок, не чинили їм шкоди, козаки переміщувалися на палубу і вступали в рукопашний бій.

Великим тактичним мистецтвом, за свідченнями сучасників тих подій, було виведення флотилії чайок з Дніпра в море побіч турецької кріпості – Очакова. Виходили у море за допомогою різних хитростей: перетягання човнів волоком, пускаючи у ночі колоди, які проривали ланцюги, що перегороджували Дніпро, тощо. [16, с. 78–79].

Отже, військове мистецтво запорозьких козаків виявлялось перш за все у відборі та підготові кращих воїнів для війська, чіткій структурній організації, сталевій дисципліні, добре налагодженій розвідці та контррозвідці, вмінні кожного козака користуватися під час бою різними видами зброї одночасно, вміло застосовувати хитрощі під час бою, раптовість атак і контратак, максимальне використання природніх умов на свою користь.

Література

1. Альберто Віміна. Реляція про походження та звичаї козаків / Пер. з італ. К. Константиненко // Київська старовина. – 1999. - № 5. – С. 64–69.
2. Боплан Г. Л. Опис України / Пер. з фр. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк. – К.: Наук. думка, 1990. – 209 с.

3. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т / Редкол.: В. А. Смолій, О. А. Бачинська та ін. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. – Т. 2. – 724 с.
4. Каляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв України. – Львів: ЛА "Піраміда", 2007. – 304 с.
5. Кащенко А. Ф. Оповідання про славне військо запорозьке низове. – К.: Веселка, 1992. – 271 с.
6. Косенко Л. О. Козаки: Лицарський орден України: Факти. Міфи. Коментарі / Л. О. Косенко. – Х.: Школа, 2007. – 576 с.
7. Крип'якевич І. Історія українського війська. – Львів: Видання Івана Тиктора, 1936. – 304 с.
8. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – К.: Сіверянська думка, 1996. – 287 с.
9. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. – К.: Т-во "Знання" України, 1992. – 192 с.
10. Макаров П. Организация разведки и контрразведки Войска запорожского низового // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні / Відп. Ред. Д. Я. Телегін. – К.: НДКП "Часи козацькі", 2003. – Випуск 12. – С. 153–156.
11. Мицик Ю. А. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорозьке козацтво / Ю. А. Мицик, С. М. Плохій, І. С. Стороженко. – Дніпропетровськ: Січ, 1991. – 301 с.
12. Пашковський О. А. Дослідження поселення козацької доби біля с. Медведівка // Археологічні дослідження в Україні / відп. ред. Д. Н. Козак. – К.: Інститут археології України, 2009. – С. 320-322.
13. Путро О. Українське козацьке військо // Київська старовина. - 1998. - № 1. – С. 3-24.
14. Разин Е. История военного искусства. – СПб.: ООИ "Издательство Полегон", 1999. – Т. 3. – 736 с.
15. Русина О. Незнайом Кліо: Українська історія в таємницях і курйозах XV–XVIII ст. / О. Русина, В. Горобець, Т. Чухліб. – К.: Наукова думка, 2002. – 311 с.
16. Сергійчук В. І. Іменем війська запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – сер. XVII ст. – К.: Україна, 1991. – 253 с.
17. Середюк О. Лицарі сонця: історичний нарис. – Луцьк: ВАТ "Волинська обласна друкарня", 2008. – 476 с.
18. Червінський В. І. Історія України: Джерельний літопис / В. І. Червінський, М. І. Обушний, Т. Ю. Горбань. – К.: Дирекція ФВД, 2008. – 799 с.
19. Чухліб Т. Культура військового будівництва за козацької доби // Воєнна історія. – 2005. – № 1-2. – С. 84-107.
20. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1960. – 224 с.
21. Ширер Жан-Бенуа. Літопис Малоросії, або історія козаків запорожців та козаків України, або Малоросії / пер. з фр. В. В. Коптілов. – К.: "Укр. письменник", 1994. – 311 с.

22. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Пер. з рос. І. І. Сварника, Упоряд. О. М. Апанович. – Львів.: Світ, 1990. – Т. 1.- 319 с.

Є. М. Страшко, В. В. Ребенюк

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО ТА МОСКОВІЯ У КІНЦІ XVI - НА ПОЧАТКУ XVII СТ.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ КОНТЕКСТ

Роль козацтва в історії України не пройшла повз увагу дослідників. Козакознавча тематика в історіографії посідає особливе місце і є практично невичерпною. На жаль, у козакознавчих студіях новітнього часу, як і на попередніх етапах, недостатньо уваги приділяється історії взаємовідносин українських козаків з Московською державою від перших контактів у XVI ст. і до першої чверті XVII ст. Частково це пов'язано із недостатньою джерельною базою та заполітизованістю питання у контексті українсько-російських відносин. Важко зрозуміти непрості в сьогоденні відносини між Україною і Росією, детально не проаналізувавши початок становлення перших контактів між українськими козаками і Московією та їх подальший розвиток.

Одним з перших істориків кінця XVIII ст., чия увагу привернула названа тема, був О. Рігельман, який у 1787 р. завершив роботу над компілятивним трактатом "Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі" [23]. Він тривалий час працював в Україні, зокрема, на півдні, де, перебуваючи в оточенні запорожців, близько знайомиться з їхнім побутом, звичаями і це викликає неабиякий інтерес у нього до історії козацтва. Історик стверджує, що українські козаки переселилися на Дон і там заснували місто Черкаськ, що майже всі українські козаки по 1562 р. перебували під владою російського царя і тому російські загони без перешкод ходили на татар козацькою територією. У роботі відсутня інформація про участь українських козаків у польсько-московських війнах, але коротко згадується про їх участь у бойових діях на стороні польсько-литовського війська в період Смути [22, ст. 56]. Стосовно московського походу П. Сагайдачного 1618 р. він у "Літописній оповіді про Малу Росію" загально окреслив напрямок руху запорожців московськими землями, але спотворив зміст Деулінського перемир'я. Історик "віддав" московській державі Стародуб, Новгород-Сіверський, Чернігів, Монастирище. Літописна оповідь про Малу Росію О. Рігельмана, через власні симпатії автора до Московської держави, визначається вільним тлумаченням історичних фактів, наявністю ряду запозичень та поверховим аналізом стосовно зазначеної теми.

Відомий історик першої половини XIX ст., який висвітлив історію українського козацтва в контексті історії України, був Д. Бантиш-Каменський. Вчений приділив значну увагу дослідженню взаємовідносин українських козаків та

Московії, зокрема, описується спільний похід українських козаків на чолі з отаманами Глинським і Єськовичем та російських стрільців під керівництвом дяка М. Ржевського на Іслам-Кірмен, про допомогу українських козаків у 1585 році Молдовії на прохання російського уряду [2, ст. 78,89]. Історик згадує про участь українських козаків у польсько-московській війні 1579–1581 рр., а також у російській Смуті, але докоряє їм за те, що вони воювали з одновірцями на користь ворогів православ'я [2, ст. 105]. Вчений зібрав відомі та наявні факти про знаменитого гетьмана П. Сагайдачного, хоча й не проаналізував їх системно та критично. Він докоряв гетьманові за похід на Москву і вважав, що П. Сагайдачний зробив це із корисливих мотивів [2, ст. 107]. Загалом, у "Истории Малой России" Д.Бантиш-Каменський при висвітленні історичних подій припустився ряду помилок та неточностей, не проаналізувавши критично джерела, проявивши консерватизм суджень проімперського характеру.

Козакознавчій тематиці приділили увагу українські історики народницького спрямування М. Максимович [18], М. Костомаров [13]. М. Костомаров стверджував, що українські козаки на початковому етапі Лівонської війни воювали у складі московської армії "Все войско состояло более из татар и черкесов, чем из природных русских." [13, ст. 550]. Стосовно участі українських козаків у Смуті він вважав, що вихованню та розвитку українського козацтва допомогли молдавські конфлікти, коли самозванці знаходили прихисток в Україні і із загонами козаків поверталися у Молдовію здобувати престол. Тому, коли в Україні з'явився Лжедмитрій I, його, як і молдовських самозванців, знову за звичкою підтримали українські козаки [14, ст. 54]. На думку вченого, після обрання нового московського царя М. Романова в Московії почали встановлюватися доброзичливі стосунки між різними прошарками суспільства, але фактором нестабільності в цих умовах була присутність військового контингенту, в тому числі і українських козаків, які робили рейди по значній території Росії, спустошуючи її [14, ст. 628]. М. Костомаров у своїх працях виражав невдоволення діями козаків, як ворожим суспільному ладу.

М. Максимович звернув увагу на участь українських козаків у польсько-московських війнах XVI ст., але детально не проаналізував їх, торкаючись лише побіжно [18, ст. 55]. Аналізуючи похід П. Сагайдачного на Москву 1618 р., М. Максимович пояснював його причини тим, що "Сагайдачний ішов на Москву не для себе, а на допомогу своєму королевичу" [18, ст. 13]. Він висловив думку про те, що П. Сагайдачний у подальшому намагатиметься об'єднати Україну з одновірною Москвою. Але в той момент Україна ще не була готова об'єднатися з Московією, вона повинна була зміцніти.

Аналізуючи причини відмови П. Сагайдачного штурмувати Москву історик зробив припущення, що він несподівано відійшов від Москви через релігійні причини: "у святковий день (Покрова) вирішив не здобувати Москву для "невірних", "...грізний гетьман не покинув би так швидко початої справи. Його козацьке серце могло б збентежитись від тієї думки, що він почав троцяти

єдиновірну йому руську столицю для того, щоб віддати її в руки іновірця...". [18, ст. 16] Такі міркування П. Сас назвав "романтичними асоціаціями", які далекі від об'єктивної історичної дійсності [24, ст. 57].

Діяльність гетьмана М. Максимович називає подвигом і вважає, що "гетьман був охоронним щитом України і зробив для неї все, що тільки можна було зробити підданому польського короля, не підіймаючи зброю проти поляків..." [18, ст. 226].

Наприкінці ХІХ ст. друкуються праці з історії Запорозжя Д. Яворницького, зокрема, його тритомна "Історія запорозьких козаків" [30]. У своїй роботі вчений висвітлив зародження та розвиток взаємовідносин українських козаків з Московією, які часто були суперечливими та ситуативними. Аналізуючи літописи, вчений приходять до висновку, що у 1568 р. українські козаки брали участь у Лівонській війні і разом із загоном гетьмана Ходкевича були задіяні у осаді московської фортеці Ули. Пізніше, у 1579 р. українські козаки допомогли полякам оволодіти фортецями Заволчье, Невель, Усвята, Туровль, Красне та інш. Під керівництвом Франциска Сука, Бірулі, особливо відзначились у 1580 р. під Стародубом. Московський уряд намовляв козаків нападати на Крим, за що обіцяв їм платню та селітру. Але московський цар періодично був дуже незадоволений діями козаків, зокрема, українськими козаками був спалений Воронеж та вбито багато людей. Д.Яворницький зазначає, що Москва намагалася підтримувати дружні стосунки із запорожцями, а за охорону московських кордонів цар посилав козакам гроші, муку, подарунки. Приділив увагу автор і участі українських козаків у Лівонській війні 1600–1602 рр. під керівництвом С. Кішки [31, ст. 129], а також у походах Самозванців. В місті Севську до військ Лжедмитрія I приєдналися 12 тисяч козаків: 8 тисяч – кіннота, 4 тисячі – піхота, 12 гармат. Історик зазначав, що більшу частину війська Лжедмитрія II складала українські козаки, які воювали на території Московії протягом всього періоду Смути [30, ст. 141]. Науковець дійшов висновку, що для Московської держави українське козацтво було важливим інструментом геополітичної маніпуляції для боротьби з татарами та польсько-литовськими магнатами [30, ст. 64]. У своїй розвідці "Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний" Д. Яворницький писав, що саме П. Сагайдачному було доручено штурм Москви, але гетьман у відповідальний момент облогу припинив. На питання, чому ж П. Сагайдачний відступив від Москви, – історик висловив думку, що гетьман не хотів підкоренням Москви "вивищити Польщу". При цьому дослідник, актуалізуючи стратегію П. Сагайдачного, робить припущення "...що справжнім володарем подій буде той, хто зуміє стати між цими державами і видобути користь з тієї й іншої сторони" [31, ст. 39]. Праці вченого наповнені значною кількістю джерельних матеріалів, що сприяло об'єктивному розумінню ролі українських козаків в історії України.

Значну увагу приділив українським козакам історик-архівіст І. Каманін, який у своєму дослідженні "До питання про козацтво перед Богданом

Хмельницьким" робить припущення, що українське козацтво виникло ще до початку XV ст. Він не погоджується з думкою деяких істориків, зокрема, М. Максимовича, про заснування Січі на о. Хортиця Д. Вишневецьким, й вважає, що замок не був козацьким поселенням, а заснований на "господареве ім'я". І. Каманін стверджував, що московський і польсько-литовський уряди, не довіряючи козакам, утримували власні сторожові загони на Дніпрі і облаштували там фортеці для попередження на випадок наступу татар. Закінчує монографію вчений висновком, що ні Москва, ні Польща не могли покластися на козацтво тому, що інтереси козаків часто не співпадали з інтересами обох сторін, а навіть йшли всупереч, коли козаки періодично мирилися та зближались з татарами [12, ст. 46]. При дослідженні діяльності П. Сагайдачного І. Каманін більш детально, ніж інші історики, описав життя і діяльність гетьмана. Він заперечував точку зору деяких вчених, котрі вважали, що гетьман був прихильником Польщі, натомість, навпаки, був переконаний, що гетьман був прихильником Москви і "...вбачав у ній природну і єдину союзницю малоруського народу в його боротьбі проти полонізації і окатоличення..." [12, ст. 37].

Найважливіше місце в дослідженні українського козацтва належить видатному українському історичному М. Грушевському, який опрацював значну кількість документальних джерел. Вчений приходить до висновку, що інтереси захисту кордонів і спільної боротьби з Кримом приводили до спільних походів литовсько-польського та російського військ, незалежно від офіційної політики обох урядів. А польсько-литовський уряд своїми заявами, що козаки їм непадвласні, призвів до того, що козацтво почало відчувати себе незалежною, самостійною політичною силою і пропонувати поміч сусідам за винагороду, зокрема, свою допомогу пропонували Д. Вишневецький, брати Ружинські. Вчений відмічає, що козаки мали порозуміння з московським урядом, і, в той же час, приймали активну участь у всіх польсько-московських війнах [7, ст. 283], тобто вони були ситуативними союзниками Московії. Зокрема, у 1579–1581 рр. М. Вишневецький спустошив московську Сіверщину, а реєстрові козаки під орудою Оришовського ходили під Стародуб і Почеп, спалили кілька міст і пішли із здобиччю. У 1580 р. козацькі загони воювали під орудою Б. Жаби, Г. Бірулі, Ф. Кмити та інш. [7, ст. 163]. М. Грушевський, досліджуючи джерела, стверджував, що у російській Смуті приймали активну участь як українські магнати, так і українські козаки, зокрема, у 1604 р. під Новгородом-Сіверським козаків було 12 тисяч. Українські козаки також активно підтримували походи Лжедмитрія I та Лжедмитрія II, повстання І. Болотникова. Історик зазначає, що вони завзято спустошували Московію і зробили це своїм ремеслом. Українських козаків у Московії в 1609–1610 рр. налічувалося вже близько 40 тис. чоловік [7, ст. 333].

На відміну від попередніх дослідників, М. Грушевський походу П. Сагайдачного на Москву 1618 р. торкнувся лише побіжно. В "Історії України-Руси" він стверджував, що П. Сагайдачний стояв за продовження війни, як і

королевич, але комісари сейму наполягли на негайному початку мирних переговорів і завдяки козакам було пришвидшено закінчення війни та укладення польсько-московського перемир'я. Політику П. Сагайдачного "зовні підкорятися, а тим часом зміцнювати козацьке панування" [7, ст. 377], М. Грушевський вважав найбільш доцільною за тих історичних умов.

Проте, вже у 30-х рр. ХХ ст. українська історична наука перебуває у полоні марксистсько-ленінської ідеології. Історіографія історії України зводилася до спільної боротьби українського і російського народів за визволення батьківщини, що український народ завжди мріяв воз'єднатися з Росією. Такий підхід характерний для робіт Д. Мишка [20], К. Гуслистого [9]. У 1936 р. вийшла книга І. Крип'якевича "Історія українського війська", у якій було використано колосальний фактичний матеріал, без псевдопатріотичної ідеалізації описано історію виникнення та розвитку Запорозького війська [15, ст. 174]. Проте автор майже зовсім не висвітлив взаємовідносини українських козаків з Московією. І. Крип'якевич приділив увагу походу П. Сагайдачного на Москву у 1618 р. і стверджував, що запорожці у штурмі Москви участі не брали, бо сиділи у засідці та мали завдання атакувати пізніше [15, ст. 570]. Найбільшою заслугою П. Сагайдачного вчений вважає поєднання козацької політики з прагненням української інтелігенції. Аналізуючи зовнішню політику гетьмана, історик дійшов висновку, що з Річчю Посполитою він підтримував хороші стосунки до тих пір, доки вони не шкодили інтересам козащини, відстоював повну свободу дій для Запорозького війська [15, ст. 164]. І. Крип'якевич мало приділив уваги участі українських козаків у Лівонській війні та Смуті, зазначивши, що польський уряд радо використовував козаків під час воєн.

Взаємовідносинам українських козаків з Московією у другій половині XVI ст. та першій чверті XVII ст., а також походу П. Сагайдачного на Москву у 1618 р. приділили значну увагу О. Апанович [1] та К. Гуслистий [10]. У спільній монографії "Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу", згадуючи Лівонську війну, вони вказують тільки на участь у 1581 р. козацького загону під керівництвом М. Черкаського у складі російських військ, зовсім не згадуючи про участь інших козацьких загонів у складі війська Речі Посполитої. Багато уваги автори приділяють спільним походам українських козаків та російських військ на Крим, постійно робиться висновок про споконвічне бажання українського народу об'єднатися з Росією [10, ст. 28]. К. Гуслистий назвав похід на Москву 1618 р. як недоречність у діяльності гетьмана та вважав, що після походу П. Сагайдачний почав орієнтуватися на Москву і став прихильником ідеї возз'єднання України з Росією [9, ст. 124]. О. Апанович висловила думку, що у гетьмана виник план залучити у майбутньому Московію до війни проти Речі Посполитої, саме тому він зупинив козаків у момент атаки [1, ст. 21–22].

Роки "хрущовської відлиги" сприяли поживленню дослідницької діяльності, появі нових наукових робіт, автори яких побіжно торкаються і нашої теми: В. Голобуцький [6], Ф. Шевченко.

З середини 60-х р. і до кінця 80-х р. питання взаємовідносин українського козацтва із Московією зовсім не досліджується.

Відновлення ґрунтовного вивчення даної теми припадає на злам 1980–1990 рр. Своєрідним поштовхом для розгортання козакознавчих студій стало відзначення у 1992 р. 500-ліття українського козацтва. Було опубліковано низку розвідок з історії козацтва: С. Леп'явка [16], Ю. Мицика [19], О. Гуржія [8], В. Смолія [27] та інших.

У сучасній українській історіографії проблема виникнення українського козацтва та його взаємовідносини із Московією у другій половині XVI ст. та першій чверті XVII ст. частково знайшла відображення у працях: В. Щербак [29], В. Смолія, С. Саса [25], А. Бульвінського [5]. Український історик А. Бульвінський у монографії "Українсько-російські взаємини 1657–1659 років в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи" детально проаналізував експансіоністську політику московського уряду у II пол. XVI ст. по відношенню до України, його загравання з українськими козаками з метою використання у подальшому козаків для того, щоб з їх допомогою приєднати до Московії всю Лівобережну Україну [5, ст. 106].

Безпосередньо вивченням даної теми займаються: В. Сергійчук [26], В. Брехуненко [3], С. Леп'явко [16]. Відомий козакознавець С. Леп'явко приділив увагу зовнішньополітичній діяльності українського козацтва на важливих етапах його еволюції, коли воно почало виступати на міжнародній арені як самостійний військово-політичний фактор. Підвівши під свої дослідження ґрунтовну джерельну базу, автор розглянув участь козацтва у війнах Великого князівства Литовського і Речі Посполитої з Московським князівством [17, ст. 535].

Значний внесок у дослідження взаємовідносин українських козаків з Московією зробив В. Сергійчук. Проаналізувавши джерела та наукові доробки попередників, він зробив висновок, що перші стосунки українських козаків з Московією розпочалися вже у 20–30-х рр. XVI ст. Історик приділив увагу Дмитру Вишневецькому, віддавши належне його заслугам не тільки у справі захисту своєї землі, але й у розвитку військово-політичних стосунків з Московією. Проте автором не висвітлюється участь українських козаків у Московській війні другої половини XVI ст., а також експансіоністська політика царського уряду по відношенню до України [26, ст. 15].

В. Брехуненко у своїй монографії "Війни українських козаків з Росією до часів Богдана Хмельницького" описав хронологію збройних сутичок, розглянув мотиви козацьких вторгнень у межі московських земель, відтінив внесок козацтва в переможні війни Речі Посполитої з Московською державою [3, ст. 17], проаналізував ставлення українського козацтва до Московії [4, ст. 328]. В цілому монографія написана в стилі ідеалізації українського козацтва.

Вивчаючи похід П. Сагайдачного на Москву у 1618 р. сучасні українські історики П. Сас [25], О. Гуржій [8], В. Смолій [27] дотримуються точки зору, що,

будучи підданим Речі Посполитої, П. Сагайдачний спромігся виконати всі основні завдання сюзерена: прибув до Москви, з'єднався з військом королеви Владислава, взяв участь у штурмі Москви, тобто виконав свою місію. У 2010 р. вийшла друком узагальнююча, фундаментальна праця П. Саса "Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути 1617–1618 рр." [25]. Критичний аналіз значної джерельної бази дозволив автору всебічно висвітлити похід П. Сагайдачного на Москву, проте залишилися ще деякі нерозкриті деталі та спірні сюжети московських подій, як наприклад, чому гетьман не на поліг на продовженні штурму та ін.

С. Павленко, приділивши увагу вивченню особи гетьмана П. Сагайдачного, вважає, що головною причиною відступу польсько-литовського війська від Москви був голод, а також люті морози, адже жителі навколишніх сіл при наближенні загонів П. Сагайдачного розбігалися по лісах [22].

Участі українських козаків у Смуті приділив увагу значну увагу український історик В. Ульяновський у монографії "Лжедмитрій I і Україна" [28]. Автор розглянув та проаналізував стосунки та плани Лжедмитрія I з козацькою старшиною та безпосередньо козаками. Історик стверджує, що у поході Лжедмитрія I на Москву брало участь близько дванадцяти тисяч українських козаків, гетьманом у війську був Ян Запорський. Козаки мали дванадцять гармат і залишилися із самозванцем навіть тоді, як значна частина поляків на чолі з Ю. Мнішеком повернулася на батьківщину. Після воцаріння Лжедмитрія I більшість українських козаків повернулися на Січ. Історик робить висновок, що у планах самозванця було залучення українських козаків до війни з Туреччиною та Кримським ханом за вихід до Чорного моря, і ці плани їх приваблювали.

Інший сучасний історик В. Масненко у своїй статті "Украинский фактор в событиях Московской Смуты в нач. XVII в." [21] зазначав, що значну частину військ Лжедмитрія I, Лжедмитрія II, Болотникова, короля Сигізмунда III Вази, королеви Владислава складали українські козаки. Прийняв активну участь у військових діях і служилий люд сіверських міст. Автор стверджує, що єдиної думки серед вчених щодо точної кількості українських козаків, які прийняли участь у Смуті, немає.

Таким чином, аналіз вітчизняної історіографії зазначеної проблеми дозволяє стверджувати, що відносини українських козаків та Московської держави від перших контактів й до початку XVII ст. досліджені фрагментарно, узагальнюючої комплексної праці або серії праць з даного питання не існує, тому є нагальна потреба у більш глибокому дослідженні теми.

Література

1. Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993.

2. Бантыш-Каменський Д. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. – К.: Час, 1993.
3. Брехуненко В. Війни українських козаків з Росією до часів Богдана Хмельницького. – К., 2007.
4. Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. – К., 2011.
5. Бульвінський А. Г. Українсько-російські взаємини 1657–1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. – К., 2008.
6. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К.: Вища школа, 1994.
7. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 7. Козацькі часи – до 1625 р. – К.: Наукова думка, 1995.
8. Гуржій О. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – К.: Україна, 2004.
9. Гуслистий К. Петро Конашевич-Сагайдачний. // Український історичний журнал. – 1972. – № 4.
10. Гуслистий К., Апанович О. Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу. – К.: Державне видавництво політ. літ. УРСР, 1954.
11. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В. А. Смолій та ін. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007.
12. Каманін І. Гетьманство Петра Сагайдачного. – К.: Веселка, 1992.
13. Костомаров Н. И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. – СПб.: Типография М.М.Стасюлевича. – Кн. 2, Т. 4, Ч. 1–2. – 1903.
14. Костомаров Н. И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. – СПб.: Типография М. М. Стасюлевича. – Кн. 1, Т. 3. – 1903.
15. Крип'якевич І. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). – Львів: Світ, 1992.
16. Леп'явко С. Участь козацтва у Московській війні Стефана Баторія. // Сіверянський літопис. – 1998. – № 2.
17. Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернігів, 1999.
18. Максимович М. Сказання про гетьмана Петра Сагайдачного. – К.: Веселка, 1992.
19. Мицик В. Похід Сагайдачного на Москву // Народна армія. – 1998. – № 69.
20. Мишко Д. Українсько-російські зв'язки в XIV–XVI ст. – К., 1959.
21. Масненко В. Украинский фактор в событиях Московской Смуты в нач. XVII в. // Петербургские славянские и балканские исследования. – 2012. – № 2.
22. Павленко С. "Кривавий" гетьман Сагайдачний?" // 17 лип. 2008 р.- "Голос України".
23. Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К.: Либідь, 1994.

24. Сас П. Петро Конашевич–Сагайдачний // Київська старовина. – 1992. – № 2.
25. Сас П. Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути 1617–1618 рр. НАН України. Інститут історії України. – Біла Церква: Пшонківський О., 2010.
26. Сергійчук В. Іменем війська Запорозького. – К.: Україна, 1991.
27. Смолій В. Українське козацтво: особливості та закономірності становлення і розвитку // Українське козацтво. – К., Вип. 1. – 1993.
28. Ульяновський В. Лжедмитрій I і Україна (політичні аспекти). // Україна і Польща в період феодалізму: Зб. наук. пр. – К.: Наукова думка, 1991.
29. Щербак В. Козацтво XVI – перша половина XVII ст. як потенційний чинник українського державотворення. // Terra Cossacorum – К., 2007.
30. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. – К.: Наукова думка, Т. 1, 1990.
31. Яворницький Д. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний.– Дніпропетровськ: Січ, 1991.

Є. М. Страшко

І. П. КОСТЕНКО. ЗАКОХАНІЙ В ІСТОРІЮ РІДНОГО КРАЮ

Іван Петрович Костенко народився 16 грудня 1921 р. у с. Гніденці Лохвинського повіту Полтавської губернії (натепер Варвинський район Чернігівської області) у традиційній українській родині, в якій основним заняттям було сільське господарство. Селом, вже на його пам'яті, асфальтовим катком прокотилася колективізація та її лиходій голод. У 1930 р. помер батько дев'ятирічного Іванка Петро Пилипович, а тому на ноги ставила сина мати – Марія Кирилівна. Сумнозвісне життя та важка жіноча доля були до неї вдячними бодай тим, що Марія Кирилівна дочекалася сина з війни і померла у 1945 р.

Першими "навчальними університетами" для сільського хлопчика Іванка стали Гніденська неповна середня школа, яку він закінчив у 1936 р., та Варвинська середня школа, де він навчався протягом 1936–1939 рр. Отримавши атестат зрілості, у 1936 р. Іван Петрович був призваний у лави Радянської Армії. Здібний від природи та охочий до навчання юнак був направлений навчатися у Київське артилерійське училище імені С. М. Кірова, яке закінчив 5 травня 1941 р. Молодий офіцер І. П. Костенко одержав призначення в артилерійський полк м. Броди Львівської області, де й зустрів Велику Вітчизняну війну.

З 22 червня 1941 р. по 16 вересня 1943 р. воєнна біографія Івана Петровича була по-фронтовому напруженою та драматичною, водночас, професійно-

динамічною та героїчною. Він брав участь у боях проти німецько-фашистських загарбників у артилерійських частинах на Західному, Донському, Степному, Сталінградському та 2-му Українському фронтах. Мене, як представника повоєнного покоління, вкрай вражає громадянський подвиг Івана Петровича, гідний найвищої поваги, – боротьба проти ворога на передових фронтових лініях війни, що зовні виглядає суто статично, як буденний перелік його воєнно-біографічних подій:

- з 12.11.1941 р. по 15.05.1942 р. – начальник розвідки дивізіону 875 артилерійського полку 226 стрілкової дивізії;
- 15.05.1942 р. – 26.10.1942 р. – командир батареї 806 артилерійського полку 226 стрілкової дивізії;
- 26.10.1942 р. – 16.09.1943 р. – начальник розвідки 233 артилерійського полку 95 гвардійської дивізії.

16 вересня 1943 р. у кровопролитних боях за визволення міста Полтави був важко поранений та знаходився на лікуванні у м. Томську. У 1944 р. за причини інвалідності І. П. Костенко демобілізувався з лав Радянської армії. У тому ж році став членом ВКП(б). Війна залишила Івану Петровичу на згадку не тільки жорстке тавро інвалідності, але й заслужені нагороди за героїзм і ратну звитягу, проявлені у боях з німецько-фашистськими загарбниками: ордени "Червоної Зірки", "Вітчизняної Війни II ступеня", медалі "За оборону Сталінграду" та "За перемогу над фашиською Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.", чимало інших ювілейних медалей.

Повернувшись додому, Варвинським військовим комісаріатом І. П. Костенко був призначений військовим керівником Журавської середньої школи. Тут, мабуть, здійснилася й мрія Івана Петровича: працюючи в школі, він одночасно поступив у Ніжинський учительський інститут. У 1947 р. він перейшов навчатися стаціонарно на III курс історичного відділення педінституту, який закінчив у 1949 р.

Здобувши диплом про вищу освіту, молодий спеціаліст Іван Петрович Костенко з 1949 по 1952 рр. працював учителем історії у Ніжинській жіночій середній школі № 1. Саме у школі паралельно з учительством у Івана Петровича виникає професійний інтерес до краєзнавчо-пошукової роботи. Доказом даного твердження може бути, на наш погляд, унікальний на той час збірник матеріалів "З досвіду роботи Ніжинської середньої школи № 1", опублікований Київським видавництвом "Радянська школа" у 1954 р. [1] Погодьтеся, що й сьогодні подібна назва актуальна, а публікація понад 300 сторінок про навчально-виховний досвід лише однієї школи – і сьогодні далека мрія багатьох провінційних сучасних середньоосвітніх закладів. Зрозуміло, збірник мав ідеологічний формат, проте цінність його полягала у тому, що усі представлені матеріали були підготовлені безпосередньо учителями школи № 1 (лише в анотації скромно зазначено про редакційну допомогу доцента кафедри педагогіки Ніжинського педінституту імені М. Гоголя з доволі символічним

прізвищем В. І. Помогайба). У четвертій частині зазначеної праці вміщено розділ "Перші кроки краєзнавчої роботи", написаний І. П. Костенком. У ньому автор охарактеризував діяльність краєзнавчого гуртка з 22 вихованок. У збірнику збереглося й рідкісне фото одного із засідань гуртка під керівництвом самого Івана Петровича. Репрезентовані матеріали окрім захоплення дівчатками історією міста Ніжина у різні історичні періоди віддзеркалюють найбільш важливий принцип роботи молодого учителя: першорядне ознайомлення та вивчення документів музею та фундаментальної бібліотеки Ніжинського педінституту імені М. Гоголя [2].

Отже, відкидаючи тодішні ідейні штампи та ідеологічні вимоги, на моє переконання, й почав формуватися професійний пошуковий ентузіазм учителя історії І. П. Костенка, його природньопатріотичний інтерес до історії Ніжинщини. Вже тоді він учив своїх вихованок серйозному та чесному ставленню до краєзнавчої справи. Насамперед, йти за джерелом, яке він ставив понад усе.

Саме у роки шкільної роботи у Івана Петровича виявився та сформувався інтерес до наукової діяльності, була окреслена тематика його майбутніх досліджень. Утім зайнятися копіткою науковою роботою Іван Петрович зміг лише тоді, коли у вересні 1952 р. став викладачем, з 1959 р. – старшим викладачем кафедри основ марксизму-ленінізму, яку у 1969 р. було реорганізовано у кафедру історії КПРС і наукового комунізму Ніжинського державного педінституту імені Миколи Гоголя. За період 1953–1955 рр. викладач І. П. Костенко успішно склав відповідний на той час перелік іспитів кандидатського мінімуму: діалектичний та історичний матеріалізм, історію КПРС, німецьку мову та історію СРСР ХІХ–ХХ ст. Знаменно, що останній екзамен у нього приймала державна комісія у складі відомих українських вчених-істориків проф. В. Голобуцького, кандидатів історичних наук В. Вовка й І. Полякова. Наступною віхою наукового шляху І. П. Костенка стало відрядження у 1964 р. до річної аспірантури при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка з метою завершення дисертаційного дослідження (спеціальність "Історія КПРС") під науковим керівництвом професора, д. і. н. Рубача М. А. 22 листопада 1966 р. на спеціалізованій вченій раді інституту історії партії при ЦК КПУ відбувся захист дисертації на тему "Комуністична партія – організатор і керівник партизансько-повстанського руху проти німецьких окупантів і гетьманщини у 1918 р.", а 15 березня 1967 р. Іван Петрович отримав диплом кандидата історичних наук. У листопаді 1970 р. І. П. Костенко призначається на посаду доцента кафедри історії КПРС і наукового комунізму, офіційно ж науково-педагогічне звання доцента йому було затверджене Вищою Атестаційною Комісією 24 травня 1972 р.

За цими традиційними й академічними подіями біографії викладача Ніжинського вишу, зрозуміло, прихована динамічна викладацька діяльність Івана Петровича: навчальні лекції та семінари з відповідними грамотами та подяками за сумлінну працю від адміністрації вузу; створення та керівництво

історико-краєзнавчим гуртком студентів, за допомогою якого, наприклад, у 1958 р. було організовано виставку "Революційна Чернігівщина", що намічувала близько 2300 фотоілюстративних матеріалів; професійне захоплення краєзнавчою тематикою протягом 50–80-х років плідно репрезентувалося у солідний науковий доробок (понад 60 публікацій); нарешті, активна співпраця в Українському товаристві охорони пам'яток історії і культури м. Ніжина (у 1970–1975 рр. – заступник голови товариства).

У 1961 р. в Ніжині відбулася важлива подія. З метою відкриття у місті історико-краєзнавчого музею була створена ініціативна група. Головою групи став директор Ніжинського педінституту імені Миколи Гоголя доцент М. І. Повод, а одним з її активних учасників І. П. Костенко. У гучномовній статті "В Ніжині буде краєзнавчий музей" Іван Петрович у співавторстві з В. Шоходьком зазначали, що 27 березня 1961 р. міський комітет КПУ і виконком міськради депутатів трудящихся ухвалили постанову "відкрити в м. Ніжині історико-краєзнавчий музей на громадських началах" [3]. Натомість автори зверталися до громади міста та району з проханням надати допомогу у створенні 12 розділів майбутнього музею, наприклад, з історії, природних умов, етнографії м. Ніжина; перебування у Ніжині М. В. Гоголя, В. М. Забіли, Є. П. Гребінки, Л. І. Глібова, Т. Г. Шевченка, Ю. Ф. Лисянського, М. К. Заньковецької, О. О. Богомольця та ін.; з історії революційних подій на Ніжинщині та періоду Великої Вітчизняної війни. Мова йшла про різноманітні книги, спогади, документи, листівки, фотографії, газети тощо. Отже, невдовзі виповнилося п'ятдесят років з тієї знаменної події, котра стала історичним імпульсом заснування Ніжинського краєзнавчого музею та до якої був безпосередньо причетним Іван Петрович Костенко.

Краєзнавчий інтерес, пошуковий хист і науковий талант Івана Петровича формувалися у 50–60-х роках. Це був, певною мірою, своєрідний період відмови від "старого краєзнавства" 20–30-х років, появи самого поняття "історичне краєзнавство" і введення його у структуру навчальних дисциплін, виділення із системи краєзнавчих знань окремих галузей – історичної, археологічної, етнографічної, географічної та ін. З іншої сторони, цілком зрозуміло, що тогочасні регіональні дискурси української історії повинні були базуватися на принципах марксистсько-ленінської методології та класовому підході.

Перші публікації молодого викладача І. Костенка, мабуть, ще не виявили цілісного наукового інтересу та й були доволі подійно віддаленими у часі [4]. Однак, поступово пріоритетним сюжетом наукових розвідок Івана Петровича стає доба революції 1917–1918 рр. [5]. Вказані статті фокусувалися на аналізі автором таких подій, як причин німецької окупації 1918 р., діяльності уряду гетьмана П. Скоропадського, розгортання робітничого та селянського руху проти окупантів і гетьманців на Чернігівщині. Вірогідно, що у процесі дослідження зазначених питань на середину 60-х рр. й викристалізувалася тема кандидатської дисертації, про яку згадувалося вище. В цілому варто

наголосити, що саме історичний перебіг революційно-переломних подій 1917–1918 рр. у Ніжині, на Чернігівщині, в Україні стане предметом пошукового аналізу та фаворною проблемою для кандидата історичних наук, доцента І. П. Костенка протягом другої половини 60–70-х рр. [6].

В історіографічному сенсі навряд чи буде справедливим, суцільно характеризувати вказані праці як такі, що були написані Іваном Петровичем за класичними та ортодоксальними канонами радянської історичної науки. Зазначимо, що у них не майорить в очах читача від лєнінських цитат і партійно-іздівських "речівок". Також не знайдемо в названих публікаціях ні надмірно-радикальних висновків, ні докучливих рецептів революційного пізнання краю в інтересах соціалістичного будівництва. Як на мене, представлена краєзнавча інформація є професійною, науково систематизованою, доволі критичною в оцінках окремих подій. А щодо серії статей в періодичних виданнях, присвячених Іваном Петровичем демократичним традиціям ніжинського студентства, то вони у методологічному відношенні пронизані ліберальним романтизмом, написані у піднесеному стилі та не позбавлені "життєвого подиху" студентської молоді, що актуально сприймається й сьогодні.

В історико-краєзнавчій справі Івана Петровича Костенка необхідно виокремити ще дві такі співавторські праці – "Ніжинщина. Історико-економічний нарис" [8] і "Срібне" у фундаментальному виданні "Історія міст і сіл Української РСР" [9]. Вони стали результатом копіткої роботи вченого з архівними матеріалами, статистичними документами, історичними працями, що, в свою чергу, сприяло аналізу економічного розвитку, соціальних і етнокультурних тенденцій краєвої історії. Без перебільшення доцільно констатувати, що І. П. Костенко (разом із Р. Максименком) написали своєрідний літопис м. Срібного з давніх часів, власне, першу його наукову біографію.

З настанням 90-х рр. можна лише гадати, бодай міркувати на предмет символічного співпадіння на життєвій ниві Івана Петровича Костенка таких доленосних траєкторій, як проголошення незалежної держави "Україна" і досягнення мудрого та шанобливого повноліття вченим-істориком, готовим серйозно осмислювати суспільні зміни і особистісні перспективи. По завершенню навчального року (червень 1992 р.) Іван Петрович за власним бажанням написав заяву з проханням звільнити його з посади доцента і прийняти на посаду бібліотекаря спочатку II, невдовзі I категорії. З 1 січня 1999 р. по 30 вересня 2003 р. І. П. Костенко працював завідувачем Музею рідкісної книги ім. Г. П. Васильковського фундаментальної бібліотеки Ніжинського вищої школи. Життєва мудрість, набутий краєзнавчий досвід і високий інтелектуальний рівень, без сумніву, сприяли більш ніж десятилітній активній науково-пошуковій діяльності Івана Петровича. За посадою, а головне, як зацікавлений автор і рецензент, він брав участь у підготовці до друку таких відомих серед фахівців видань, як "Ніжин і Ніжинщина" (Вип. I), "Греки в Ніжині" (перший та другий випуски), "Євреї в Ніжині"; співпрацював з редакціями місцевих газет і

журналів; робив ґрунтовні наукові огляди і виступав ерудованим екскурсоводом Музею рідкісної книги; невтомно долучався до роботи всеукраїнських і міжнародних конференцій; як і на викладацькій ниві надавав постійну допомогу науковій молоді.

Однак, попри все, у даний період улюбленою його справою залишалося історичне краєзнавство, віддзеркалене у різноманітних статтях і публікаціях, що разом становлять понад 40. Зберігаючи пошуковий, пізнавальний інтерес до своїх "старих, усталених" тем, Іван Петрович по-науковому сміливо та кардинально розширив проблемно-дослідницьку проблематику. У світлі сучасних методологічних вимог нові краєзнавчі розвідки І. П. Костенка тяжіють до індивідуалізуючої, антропологічної історії [10] та культурологічно зорієнтованих напрямів історичної науки [11].

Насамкінець згадаю декілька особистих вражень про Івана Петровича Костенка. При нашому першому знайомстві, що відбулося у вересні 1982 р., мені він запам'ятався доброзичливою посмішкою, гарною статурою та густим каштановим волоссям, ані скільки не посрібленим сивиною. З перших слів розмовляв зі мною простою та по-народному соковитою українською мовою і так продовжувалось й на заняттях, засіданнях кафедри, офіційних зібраннях і у особистому спілкуванні. З часом, як будь-яка жінка, я по-справжньому оцінила його душевність і м'який гумор, природню інтелігентність і високі моральні чесноти, що неприховано виявлялися у щирих почуттях Івана Петровича до дружини Галини Юріївни та сина Сергія. Попри свою повоєнну інвалідність, Іван Петрович залишався трудівником, людиною "селянського" укладу: ушкодження правої руки аж ніяк не заважало йому поратися по господарству, відшукувати якісь екзотичні дерева та квіти, з захопленням їх вирощувати. Такі людські якості вдало поєднувалися у цій гарній людині з широкою ерудицією науковця, оригінальним мисленням скрупульозного дослідника.

Примітки:

1. З досвіду роботи Ніжинської середньої школи № 1 / За ред. Є. Г. Усенко. – К., 1954.
2. Там само, с. 213, 216–217.
3. Шоходько В., Костенко І. В Ніжині буде краєзнавчий музей // Радянський Ніжин. – 1961. – 23 травня.
4. Костенко І. (у співавторстві). Ніжинська підпільна комсомольська організація в період Великої Вітчизняної війни 1941–1943 рр. // Наукові записки НДПІ. – К., Львів, 1952. – Т. 3; Костенко І. По місцях революційних подій 1905–1907 років // Радянський Ніжин. – 1955. – 21 серпня; його ж. Все це зроблено руками студентів // Радянський Ніжин. – 1959. – 1 квітня; його ж. Участь ніжинців у Полтавській битві (1709) // Радянський Ніжин. – 1959. – 28 червня.
5. Костенко І. В Ніжині навесні та влітку 1917 року // Деснянська правда. – 1957. – 24 вересня; його ж. Патризанський рух на Чернігівщині в 1918 році

проти німецьких окупантів і гетьманщини// Наукові записки НДПІ. – 1957. – Т. 10. – Вип. 1; його ж. Бойовий 1918 // Комсомолець Чернігівщини. – 1961. – 14 серпня; його ж. Із історії більшовицького підпілля на Україні в квітні-черні 1918 р. // УІЖ. – 1965. – № 10 та ін.

6. Костенко І. М. Боротьба більшовиків України по розкладу армії окупантів у 1918 році// Комуністична партія в боротьбі за здійснення лєнінського плану соціалістичної революції на Україні. – К., 1967; його ж. Боротьба трудящих ся Чернігівщини проти іноземних окупантів і гетьманців улїтку 1918 р. (До 50-річчя серпневого повстання) // УІЖ. – 1968. – № 8; його ж (у співавторстві). Більшовики Чєнігівщини в період іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни (вересень 1918–1920 рр.) // Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. – Розд. 3. – К., 1970.

7. Костенко І. Революційно-демократичні традиції студєнтства НДПІ// Радянська освіта. – 1969. – 20 грудня. – 1969. – 20 грудня; його ж. Революційно-демократичний рух у Ніжинській вищій школі // Під прапором Лєніна. – 1970. – 14, 20, 27, 31 січня, 4, 10 лютого; його ж. Революційно-демократичний рух у Ніжинському історико-філологічному інституті // Література та культура Полісся. – Вип. 1. – Ніжин, 1990.

8. Костенко І. (у співавторстві). Ніжинщина. Історико-економічний нарис. – К., 1964.

9. Костенко І. Срібнянський район. Срібне // Історія міст і сіл Української РСР. У 26 тт. – Т. 26. Чернігівська область. – К., 1972.

10. Костенко І. П. Дипломат, літератор, історик К. М. Базілі (1809–1884) // Україна-Греція. Історія та сучасність. – К., 1993; його ж. Доцент І. Я. Павловський: життя та доля // Література та культура Полісся. – Вип. 4. – Ніжин, 1994; його ж. Мусіні-Пушкіни – почесні попечителі Ніжинської вищої школи // Сіверянський літопис. – 1998. – № 4; його ж. Гоголь і Бодянський // Література і культура Полісся. – Вип. 12. – Ніжин, 1999; його ж. Наш Фукідід (Ісаак Ілліч Ліхтенфельд) // Євреї в Ніжині. – Ніжин, 2001 та ін.

11. Костенко І. П. Грецьке братство // Ніжин і Ніжинщина: історико-краєзнавчі матеріали. – Вип. 1. – Ніжин, 1994; його ж. Графський парк // Сіверянський літопис. – 1997. – № 5; його ж. Бібліотека Ніжинської Грецької Михайлівської церкви // Греки і Ніжині. – Вип. 1. – Ніжин, 2000; його ж. Внутрішній устрій Ніжинського грецького церковного братства за статутом 1697–1699 років // Греки в Ніжині. – Вип. 2. – Ніжин, 2001 та ін.

**НІЖИНСЬКІ КОРЕСПОНДЕНТИ В. Г. КРАВЧЕНКА
(СПАСЬКА Є. Ю. ТА СПАСЬКИЙ І. Ю.)**

У багатющих фондах Інституту Мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського (далі – ІМФЕ) НАНУ, серед безлічі кореспондентів видатного українського етнографа, фольклориста, письменника, організатора Товариства дослідників Волині та Волинського музею – В. Г. Кравченка є і листи уродженців м. Ніжина – науковців Євгенії та Івана Спаських.¹ Слід зазначити, що у тих же таки фондах ІМФЕ існує і окремий невеликий фонд Є. Ю. Спаської². Тут зберігаються її автобіографія (1965 р.), листи, фотографії, спогади, наукові праці, доповіді, колекція альбомів із зразками вишивок, етнографічні та фольклорні записи. На жаль, тут не існує особового фонду молодшого брата Є. Ю.– Івана Спаського. Цим пояснюється непропорційність поданих матеріалів. Нашу увагу привернули саме листи Спаських до В. Г. Кравченка, тому, що вони відбивають події тогочасного українського життя і дають багато цінної інформації про період становлення молодих вчених.

Знайомство В. Г. Кравченка та Є. Ю. Спаської відбулося, очевидно, влітку 1924 р. Так, у щоденнику експедиції по Північній Волині В. Г. Кравченка за 15.VII.1924 р. є коротенький запис: "...Крім всього того – одвідала мене студентка Етногр[афічного] факульт[ету] Київського археологічного Інституту Євгенія Юріївна Спаська – вона досліджує кераміку. Сьогодні теж поїде з нами до Коростеню."³

Судячи з листів вони ще зустрічалися у Києві у 1926 році, коли В. Г. Кравченко здійснив поїздку до столиці.⁴ Можливо вони регулярно листувалися, але збереглися листи лише за 1926–1928 рр. У особистому фонді В. Г. Кравченка нараховується 8 листів Євгенії Юріївни і 5 від Івана Юрійовича. Листи надіслані з Ніжина, Києва, Ленінграду. Збереглися і кілька листів – відповідей Кравченка В. Г. до Євгенії Юріївни, а також чернетки (один великий лист має кілька різних чернеток). На жаль, трагічні обставини життя Спаської, що закинули її у 1934 р. до Казахстану, призвели до того, що багатий архів та цінна колекція дослідниці були розпорошені і вважалися нею втраченими. У 1960 р. вірні подруги М. І. Вязьмітіна та М. О. Новицька надіслали їй дві великі посилки з її "случайно разысканными матеріалами и готовыми работами. ... Все считалось безвозвратно утерянным и ... больно пережитой потерей, а сейчас больно это позднее возвращение."⁵ Серед цих матеріалів знайшовся і один з листів В. Г. Кравченка: "Між іншим листи дуже старого волинського етнографа В. Кравченка, де він перераховує відомих йому старих краєзнавців з різних кутків України, це може бути Вам корисне."⁶ В іншому листі за 1964 р.: "І ще одно: недавно знайшовся у мене один великий і дуже інтересний лист В.(?) Кравченка про рушники."⁷

За допомогою листів можна встановити приблизну дату знайомства, очевидно заочного, і Івана Юрійовича з В. Г. Кравченком. Це сталося у листопаді-грудні 1927 р. за посередництвом сестри, коли на її прохання, Кравченко розшукав і надіслав Івану Юрійовичу рідкісне видання по нумізматичі: "Не знаю як дякувати Вам за ласкаву послугу, що Ви зробили мені через мою сестру. Може ще доведеться чимось одслужити."⁸

У 1927 р., коли з життя трагічно пішов Д. М. Щербаківський, науковий керівник Є. Ю. і молода дослідниця не знаходила підтримки серед своїх київських колег, вона звертається до свого доброго знайомого В. Г. Кравченка по допомогу. Справа в тому, що учениці Д. М. Щербаківського вирішили виконати колективну працю про український рушник і присвятити її своєму дорогому вчителю. "Мені дісталася трудна тема, яку призначив мені ще сам Д[анило] М[ихайлович] – Роля й значення рушника в житті укр[аїнського] селянина і друга "Чернігівські рушники".⁹ Знаючи про глибоке знання етнографії, багаторічний досвід, доброзичливе ставлення до молодих науковців В. Г. Кравченка, Є. Ю. сподівалася знайти у його особі учителя, друга, наставника. І Василь Григорович не обманув сподівань Спаської. У відповідь він пише докладного листа, якого йому довелося навіть скорочувати (є чернетки) з планом роботи по темі, дає поради як слід розробляти цю тему, рекомендує необхідну літературу, направляє до живих ще знавців українського побуту, а головне усіяко підтримує і направляє розгублену дослідницю.¹⁰ З пізнішого листа дізнаємось, що Василь Григорович навіть залучив своїх аспірантів до збору інформації по цій темі і обіцяв вислати все здобуте Євгенії Юрїївні.¹¹ На жаль Є. Ю. не вдалося повністю втілити в життя задумане, але до друку була підготовлена розвідка "Кролевецькі рушники", а робота "Промислова експортна вишивка Київщини" з великою кількістю ілюстрацій була вже на стадії друкування, коли у 1934 р. її було заслано в Уральськ. Ці матеріали, що збереглися не повністю, сама Є. Ю., передала до фондів ІМФЕ.

Слідом за сестрою по допомогу до В. Г. Кравченка звернувся і Іван Юрійович, коли писав свою дипломну роботу про українські дукачі: "...звертаюся до Вас з ласкавим проханням, коли це не обтяжить Вас – повідомити мене чи єсть в Житомирських музеях дукачі (або як ще їх звать "личмани") в яких саме, скільки, тощо."¹² Ця робота побачила світ набагато пізніше, у 1970 р. з передмовою С. А. Таранушенка. Василь Григорович і тут не підвів, на відміну від співробітників інших музеїв, надіслав весь необхідний матеріал, навіть фотографію особливо цікавого дукача: "Надісланий Вами матеріал дуже висвітлив для мене характер правобережних дукачів, він ще не дуже виділяється із загальноукраїнського матеріалу, а я до цього часу думав, що Дніпро розділяє окремі територіальні групи дукачів."¹³ На нашу думку за свою допомогу ця благородна людина, не просила якоїсь винагороди, а тільки допомогу у зборі етнографічного матеріалу і Іван Юрійович з свого боку намагався бути корисним старому етнографу – надав адресу ніжинського етнографа Ю. Н. Гапрілея і обіцяв залучити когось з учителів чи студентів для збору етнографічного матеріалу про вогонь.¹⁴

Довгі роки наукова робота Є. Ю. Спаської замовчувалася, а сама вона не мала змоги плідно працювати на користь України, живучи в Казахстані із заплямованою репутацією і підірваним здоров'ям. На жаль, творчий доробок Є. Ю. Спаської і те, що вона прожила на Україні майже половину свого життя, не стали підставою для окремої статті у новому виданні Енциклопедії історії України, де вміщено статтю про її брата – І. Ю. Спаського¹⁵. Тому на нашу думку листування між Спаськими та В. Г. Кравченком без перебільшення має велику цінність для дослідників Ніжина та родини Спаських і можуть стати в нагоді для подальших біографічних розвідок. Це особливо актуально у наступному ювілейному 2014 р., коли виповниться 110 років з дня народження І. Ю. Спаського.

Література

1. ІМФЕ, Ф. 15, 714 од. зб.
2. ІМФЕ, Ф.48, 74 од. зб.
3. ІМФЕ, Ф. 15, 45, арк. 4.
4. ІМФЕ, Ф. 48-2/7, арк. 1-4 зв.
5. Лист Є.Ю.Спаської до П.М.Жолтовського. Зберігається у власному архіві М. П. Жолтовського.
6. ІМФЕ, Ф. 48-2/9 арк.8, 9 зв.
7. ІМФЕ, Ф. 48-2/9 арк. 35.
8. ІМФЕ, Ф. 15-4/333, арк. 112; ІМФЕ, Ф. 15-4/333, арк. 113.
9. ІМФЕ, Ф. 15-4/333, арк. 115.
10. ІМФЕ, Ф. 48-2/7, арк. 1-4 зв.
11. ІМФЕ, Ф. 48-2/7.
12. ІМФЕ, Ф. 15-4/402, арк. 106.
13. ІМФЕ, Ф. 15-4/402, арк. 108 зв.
14. ІМФЕ, Ф. 15-4/402, арк. 109 зв.
15. Енциклопедія історії України. К.,Наукова думка, 2012. Т. 9, с. 741–742

УДК 551.582(477.51)

М. О. Терещенко

ІСТОРІЯ ГЕНДЕРНИХ СТЕРЕОТИПІВ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

У статті розглядається специфіка виникнення гендерних стереотипів та їх історичне підґрунтя в українському суспільстві.

Ключові слова: гендерні стереотипи, гендерні студії, історія, стать-маскулінність, фемінність.

Із часу виникнення людства соціальні стереотипи стали невід'ємним атрибутом повсякденного мислення кожної людини. Через існування стереотипів

відбувалося самоусвідомлення індивідів, їхня взаємодія із суспільством, вплив на загальний історичний процес.

Складовою частиною соціальних стереотипів є гендерні стереотипи, які здійснюють первинний вплив на індивіда, його поведінку та сприйняття інших суб'єктів суспільства [2, с. 327].

У сучасному суспільстві розробка та вивчення питання історії гендерних стереотипів набуває актуальності насамперед завдяки поширенню гендерних студій в Україні. Цей процес бере свій початок із 90-х років минулого століття і спричинений досвідом феміністичного руху в Україні періоду кінця XIX – початку XX ст. та наростанням феміністичного руху у 70-ті роки XX ст. на Заході [4, с. 102]. Але не слід розцінювати активізацію вивчення даного питання лише науковими причинами. Після здобуття незалежності суспільство України опинилося перед вибором напрямку подальшого геополітичного руху. Перебуваючи на роздоріжжі між європейським світом із його демократичними традиціями, які вимагали рівності прав серед представників різних статей, вільний доступ у сферу влади для жінок, лояльне ставлення до сексуальних меншин. І східним світом, де незмінно панують патріархальні норми. Тогочасна влада України зробила вибір у напрямку євроінтеграції. Звичайно цей вибір був обумовлений попередніми процесами у суспільстві, геополітичними зв'язками держави. Але з плином часу постало питання наскільки правомірним з історичної точки зору був цей вибір?

Щоб дати відповідь на це запитання потрібно проаналізувати основи існуючих гендерних стереотипів в українському суспільстві, шляхи їх формування та їхній вплив на сучасному етапі у розвитку суспільства.

Наукова розробка даного питання незважаючи на швидкий ріст гендерних студій в Україні, бажала б бути кращою. Незважаючи на те що тема гендерних стереотипів серед українських гендерних науковців є однією із центральних, до вивчення історії гендерних стереотипів звернені поодинокі праці. Історичному аналізу гендерних стереотипів у дослідженнях українських науковців часто віддається лише вступне місце і несуть вони загальні відомості.

Своєрідними спробами наукового аналізу історії гендерних стереотипів є роботи в яких проводиться загальний історичний аналіз гендерних стереотипів у межах історії Європи та Америки. Проте висновки даних робіт зводяться до українських реалій і часто намагаються обґрунтувати тенденції в українському суспільстві. Серед подібних робіт варто назвати публікації Дорофея Ю. О. [3], Юди Л. А. [11]. Незважаючи на певні хиби із результатів даних досліджень можемо констатувати про спільні тенденції в історії гендерних стереотипів як європейських країн так і України. Цей висновок відкриває перспективи для обґрунтування ряду подальших наукових робіт.

У контексті історії гендерних стереотипів України проведені дослідження Григоренко Ю. В. [1], Кашаби О. Ю. [4], Маслова Ю. П. [6], Мельничук І. П. [7]. Григоренко Ю. В. у своїй роботі виводить загальну специфіку утворення

гендерних стереотипів у слов'янського етносу. У дослідженні Кашаби О. Ю. проаналізовано процес формування гендерних стереотипів на різних стадіях розвитку історії людства. У результатах дослідження Маслова Ю. П. вперше обґрунтовується релігійне підґрунтя формування гендерних стереотипів. Дане дослідження є важливими для розуміння шляху та відмінностей формування гендерних стереотипів між європейським та західним світами. У роботі Мельничук І. П. охарактеризовано проблеми жіноцтва у другій половині ХІХ ст. у освітньо-культурній сфері. Спричинені вони були як консервативністю тогочасних держслужбовців так і стереотипними поглядами у тогочасному суспільстві.

У першу чергу слід визначити дефініцію поняття "стереотип" та "гендерний стереотип". Перше визначення поняття "стереотип" було запропоноване 1922 р. американським дослідником В. Ліппманом, який розумів під "стереотипом" прийнятий в історичній спільноті зразок сприйняття, інтерпретації інформації, який заснований на попередньому досвіді. Ліппманове уявлення про стереотипи лягло в основу подальшого розвитку теоретичних досліджень стереотипів узагалі та гендерних стереотипів зокрема [2, с. 326]

Поняття "стереотип" зазвичай мають подвійне сприйняття: по-перше, це дещо набуде внаслідок виховання, навчання соціального життя тощо; по-друге, це те, що слід долати, оскільки воно не сприяє гармонізації життя. [2, с. 327]

Ґрунтуючись на вищесказаному під поняття гендерний стереотип розуміємо – спрощені, однозначні, схематичні уявлення про чоловіків та жінок, сформовані у суспільстві на протязі певного історичного часу. Вони нав'язують уявлення про місце, належну суспільну поведінку тощо, очікувані від тієї чи іншої гендерної групи, за якою оцінюються її представники. Стереотипи, як правило, є неусвідомлюваними. Їх зміст багатоманітний і містить як традиційні статево-рольові уявлення й очікування, так і оцінки того, як конкретний чоловік або жінка їх виконують [8, 522]

До гендерних стереотипів дослідники відносять стереотипи ознак фемінності та маскулінності. Маскулінність передбачає активно творчі характеристики, а також такі риси особистості, як домінантність, упевненість у собі, агресивність, логічність мислення, прагнення до лідерства. Фемінність розглядають зовсім інакше, а саме: як пасивно-репродуктивне начало, що виявляється помітним в експресивних особистісних характеристиках – таких, як турботливість, низька самооцінка, залежність, емоційність [10, с. 84]. Маскуліні характеристики, зауважує Слінчук В. здебільшого протиставляють фемініним, досліджують як протилежні [9, с. 28].

Зокрема, Кісь О. визначає стереотипи фемініності та маскулінності стійкими комплексами уявлень [5, с. 26], що охоплюють: культурні догми, тобто "ідеальні образи чоловіка та жінки"; уявлення про характерні для кожної статі риси вдачі; "сфери, способи, стиль самореалізації чоловіка та жінки"; моделі їхньої поведінки. Існування подібних уявлень у суспільстві дискримінує його членів, обмежує їхні права та можливості [9, с. 28].

Особливістю гендерних стереотипів є їх надзвичайна стійкість і відтворюваність з покоління у покоління на протязі історичного часу [11, с. 14]. Як і кожне соціальне явище гендерні стереотипи мають певне підґрунтя утворення. У ході даного дослідження вдалося виділити два основні аспекти утворення та розвитку гендерних стереотипів в українському суспільстві.

Виявлення історичних причин виникнення гендерних стереотипів має на меті пришвидшити зменшення дії гендерних стереотипів у суспільстві. Адже без розуміння першопочаткових причин виникнення даної проблеми боротьба з стереотипами у сучасному українському суспільстві може бути зведена нанівець.

У ході аналізу гендерних стереотипів, які діяли у минулому в українському суспільстві було виявлено два аспекти які спричиняють їхнє виникнення: релігійно-міфологічний та соціально-культурний. Хронологічно першим варто вважати релігійно-міфологічний аспект творення гендерних стереотипів. Сягає він періоду Київської русі дохристиянського періоду. На нашу думку саме у язичницькій міфології варто шукати причини формування первинних гендерних стереотипів, які діяли і продовжують діяти в українському суспільстві. Наприклад, підтвердженням цієї тези може слугувати характеристика давньоруської язичницької богині Мокоші, яка опікувалася побутовою сферою життя слов'ян. Про важливість цієї богині для давніх слов'ян може свідчити її присутність у пантеоні язичницьких богів Володимира Святославича. Часто Мокошу називають богинею-берегинею, що дає підстави вбачати використання образу даного язичницького божества у формуванні стереотипного образу берегині сім'ї [6, с. 146].

Наступним етапом впливу релігійно-міфологічного аспекту на утворення гендерних стереотипів є час від запровадження християнства у Київській русі. Формуванню гендерного стереотипу чоловіка та жінки сприяв односторонній зміст Святого Письма. Адже християнство судячи із тексту Біблії повністю підкоряє жінку чоловікові: "І перетворив Господь Бог те ребро що взяв з Адама, на жінку і привів її до Адама... і сказав буде панувати чоловік над тобою"[6, с. 145].

Незважаючи на приписування жінці православною традицією таких якостей як меншовартість в українському суспільстві упродовж віків сформувався яскравий, багатогранний образ жінки-матері наділено силою, емоційністю, чуттєвістю, мудрістю. Причини формування даного образу слід вбачати у поєднанні рис язичницької богині Мокоші із християнським образом жінки. У результаті в українському суспільстві виник, а згодом закріпився стереотип жінки-берегині. У сучасній науковій думці цей образ був вперше розроблений Павличко С. Згодом розробка даного стереотипу була продовжена іншими науковцями. Загалом стереотип Берегині виявляється у багатьох образах – символах жінки-матері, хранительки домашнього затишку, опікунки дітей та чоловіка [9, с. 43].

Через тисячоліття даний образ дійшов до наших днів і у теперішній час залишається дієвим як стереотип жінки-домогосподарки, що широко використовується і нав'язується у ЗМІ, що зменшує можливість його подолання.

Основи стереотипів маскулінності, що діють у наш час, також слід шукати у релігійно-міфологічному аспекті ще часів Київської русі, але також не слід виключати вплив інших причин. Серед особливостей маскулінних стереотипів ми виділяли підвищену активність, домінантність, часткову агресивність, прагнення до лідерства та ін.. Дані характеристики чоловічих стереотипів продиктовані побутовими та військовими особливостями того часу. Зауважимо, що формування маскулінних стереотипів стало своєрідною вимогою того часу. На підтвердження даної тези також можна використати аналіз складу та функцій пантеону язичницьких богів. На противагу Мокоші, яка виконувала пасивні функції, чоловічі божества виконували ряд активних функцій, які були домінантними для тогочасного суспільства. Прийняття християнства лише підтвердили і закріпили за чоловіками домінуючі функції у суспільстві.

Соціально-культурний аспект конструювання стереотипів базується на релігійно-міфологічних витоках і характеризується закріплення результатів його впливу у соціальній та культурній сфері та супроводжується поглибленням дії гендерних стереотипів. Виділити чіткі хронологічні межі виникнення цього аспекту у ході дослідження не вдалося, що вимагає подальшої наукової розробки цього питання.

Варто зауважити що при порівнянні результатів даного дослідження з дослідженнями інших науковців можна виділити єдність у історії гендерних стереотипів західноєвропейських країн та України [6, с. 146]. По-перше, даний висновок підтверджує правомірність вибору геополітичного вектору політики сучасної України. По-друге, спростовує скептичні погляди на потребу і дієвість боротьби із гендерною дискримінацією в українському суспільстві.

Література

1. Григоренко Ю. В. Специфіка формування гендерних стереотипів слов'янського етносу. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://s-journal.cdu.edu.ua/base/2008/v3/v3pp152-153.pdf>
2. Даниляк Р. П. Гендерні стереотипи: ролі та прагнення // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки : Наук. вісник : зб. наук. праць – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – № 10. – С. 326–330.
3. Дорофей Ю. Гендерныестереотипы в античности // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского – Одеса, 2009. – № 22. – С. 105–112.
4. Кашаба О. Гендерні стереотипи: від минувшини до сьогодення // Вісник Національного технічного університету "Харківський політехнічний інститут". – Харків: НТУ "ХПІ", 2011.– № 30 – С. 101–107.

5. Кісь О. Р. Етнічні ґендерні стереотипи та джерела їх конструювання // Український жіночий рух: здобутки і проблеми: зб. наук. праць. – Дрогобич, 2002. – Вип. 1. – С. 26–43.
6. Маслова Ю. П. Релігійно-міфологічне підґрунтя ґендерних стереотипів // Історія релігій в Україні і світі: збірник наукових праць. Серія "Історичне релігієзнавство". – Острог, 2011. – № 3. – С. 143–148.
7. Мельничук І. П. Історичний досвід вирішення жіночого питання в українських землях у складі Російської імперії у другій половині XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. – 2008. – № 15. – С. 80–84.
8. Основи теорії ґендеру: Навчальний посібник. – К.: "К.І.С.", 2004. – 536 с.
9. Слінчук В. В. Мовностилістичні засоби творення ґендерних образів молоді (за матеріалами друкованих мас-медіа): дис. ..канд. філол. наук: 10.01.08. – К., 2006. – 193 с.
10. Сукаленко Т. М. Ґендерна стереотипізація метафорично втілених ознак жінки // Східнослов'янська філологія: збірник наукових праць. – Донецьк, 2009. – № 17. – С. 82–93.
11. Юда Л. А. Соціальні ролі жінок і чоловіків в історії і розвитку // Жінки Чернігівщини: історія і сучасність. Проблеми подолання ґендерних стереотипів і формування ґендерної культури в суспільстві. Матеріали обласної науково-практичної конференції. – Чернігів: ФОП Падалко О.В., 2011. – 91 с.

ЗМІСТ

Н. О. Бородавка, Є. М. Страшко "ЗРІЗ" ЖИТТЯ М. НІЖИНА КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. ЯК МОДЕЛЬ ПРОВІНЦІЇ (НА МАТЕРІАЛАХ "ЩОДЕННИКІВ" ПРОФЕСОРА М. БЕРЕЖКОВА) .. 3	
О. А. Даниленко, Є. М. Страшко КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ ПРОВІНЦІЇ У КОНТЕКСТІ ПОВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ (НА МАТЕРІАЛАХ М. НІЖИНА 1944–1953 РР.) 7	
Р. А. Дудка ГЕНДЕРНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ 13	
С. О. Кириленко РОЗВИТОК СЕРЕДНЬОДНІПРОВСЬКОЇ КОНЦЕПЦІЇ ПОХОДЖЕННЯ РУСИ В В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1940-Х – ПОЧАТКУ 1950-Х РР. 20	
С. Н. Крапивянский КОРАБЛИ АНГЛИЙСКОГО ФЛОТА, СВЯЗАННЫЕ С КАПИТАНОМ Ю. Ф. ЛИСЯНСКИМ 27	
Т. В. Кушерець УТОПІЯ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ КОЛЕКТИВНОГО СУБ'ЄКТА ІСТОРІЇ 35	
О. О. Лейберов РОСІЙСЬКА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ЕМІГРАЦІЯ НА УКРАЇНУ ТА ЇЇ САМОВИЗНАЧЕННЯ У РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЯХ 1917–1919 РОКІВ 44	
Л. М. Мицик ДО ПИТАННЯ ПРО РУХ МІСТ-ПОБРАТИМІВ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 54	
Ю. Мицик ДВА НІЖИНСЬКІ ПОЛКОВНИКИ-СПОДВИЖНИКИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО (П. ШУМЕЙКО І Р. КАТІРЖНИЙ) 63	
Ю. Мицик, І. Тарасенко ДО ІСТОРІЇ БЛАГОВІЩЕНСЬКОГО МОНАСТИРЯ В НІЖИНІ ХVІІІ СТ. 68	
О. Ю. Москаленко ЯКІ ОСОБЛИВОСТІ АНТРОПОЛОГІЧНОГО СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІССЯ ВИДІЛЯВ Ф. К. ВОВК? 70	

Д. М. Рослий, Є. М. Страшко НАУКОВІ "ЗАПИСКИ" XIX – ПОЧАТКУ ХХ СТ. ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНИХ ЗНАНЬ ТА ТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРОСТОРУ	78
О. В. Ростовська, О. М. Марусечко ЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА В XVII СТ.?	84
О. В. Ростовська, М. Б. Помазан У ЧОМУ ВИЯВЛЯЛОСЬ ВІЙСЬКОВЕ МИСТЕЦТВО ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ У XVI–XVIII СТОЛІТТЯХ?	90
Є. М. Страшко, В. В. Ребенок УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО ТА МОСКОВІЯ У КІНЦІ XVI – НА ПОЧАТКУ XVII СТ.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ КОНТЕКСТ	97
Є. М. Страшко І. П. КОСТЕНКО. ЗАКОХАНІЙ В ІСТОРІЮ РІДНОГО КРАЮ	105
І. Ю. Тарасенко НІЖИНСЬКІ КОРЕСПОНДЕНТИ В. Г. КРАВЧЕНКА (СПАСЬКА Є.Ю. ТА СПАСЬКИЙ І. Ю.)	112
М. О. Терещенко ІСТОРІЯ ГЕНДЕРНИХ СТЕРЕОТИПІВ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР	114

ЗНАКИ ПИТАННЯ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: провінційний простір і час

***Збірник матеріалів
IX Міжнародної наукової конференції***

Технічний редактор – В. П. Сливко
Верстка, макетування – Н. В. Мачужак

Підписано до друку 00.00.13
Гарнітура Arial
Замовлення №

Формат 60x84/16
Обл.-вид. арк. 8,14
Ум. друк. арк. 7,10

Папір офсетний.
Наклад 35 пр.

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4
(04631) 7–19–72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru
www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.